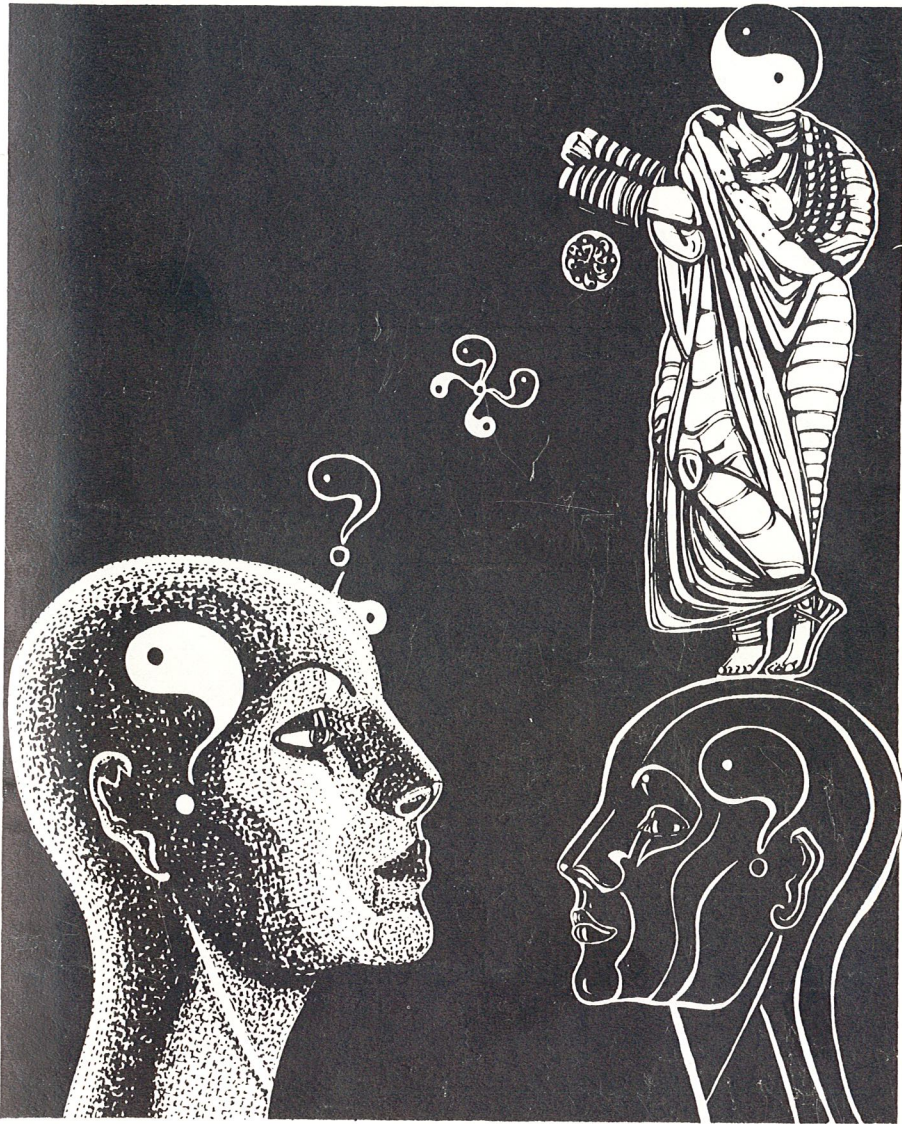

META

89 4

REDAKTIONELLT

I detta avslutande nummer av META:s 11:e årgång består den tematiska avdelningen av två bidrag från Norge, som båda behandlar det alltid lika aktuella övergångsskedet vikingatid/tidig medeltid. De representerar emellertid två olika sätt att närma sig problematiken kring denna intressanta epok. Jan Brendalsmos artikel är i första hand en teoretisk diskussion kring den tidiga staten och dess etablering i Norge under äldre medeltid. Berit Sellevolds inlägg berör en annan sida av samhället och har en mera empirisk infallsvinkel. Genom ett studium av gravskicket på en begravningsplats i Nordnorge söker hon belysa övergången från hednisk till kristen religion.

På debattsidan kan vi denna gång presentera inte mindre än fem bidrag. I de två första inläggen fortsätter Sæbjørg Nordeide och Anders Andréén sin diskussion kring de arkeologiska massmaterialen och relationen mellan "latent och manifesta spår". Också Inga Lundström knyter an till en tidigare påbörjad diskussion, nämligen den om de arkeologiska utställningarna (se META 88:3 och 89:2) och lanserar här "En tredje väg för den arkeologiska utställningen". Slutligen går Stig Welinder i debatt med Jes Wienberg angående dennes artikel om kaos i förra numret av META. Stig Welinder ger här sin syn på kaosforskning och får omgående svar av Jes Wienberg. Kaos och/eller kaosforskning är uppenbarligen "inne" just nu och kanske är det så som många menar att en ny världsbild håller på att växa fram. Att fenomenet redan debatteras i META:s spalter är tankeväckande. Men visar inte också detta att vi humanister fortfarande inte kan låta bli att snegla mot naturvetenskaperna för att få idéer? Behöver vi det?

META-redaktionen i Lund

FRA GAVEGIVER TIL LOVGIVER.

En diskusjon om legitimitet i statsdannelsesprosessen, med vekt på de tidlige byene.

"However, the basic societal model is not a logical, harmonious, static structure, but at best an uneasy co-existence of several diverging and competing value systems, some of them more explicit, others hidden beneath the surface, and generally one of them dominant, as an expression of the existing power structure - for the time being!" (Wertheim 1974:112)

Dette sitatet kan stå som en god illustrasjon på den turbulente tid som dannelsen av en stat er. For Norge har vi en ypperlig versjon av en del av denne perioden, i og med Snorres kongesagaer, sett fra en islandsk aristokrats ståsted. At Snorre lar hovedvekta ligge på utviklinga av forholdet mellom høvding og konge (Sandvik 1955:98) er ikke til hinder for at det samtidig går klart fram av verket at det ikke bare dreier seg om en kamp mellom forskjellige deler av/skikt innen den blivende herskende klasse, men like mye en kamp mellom representanter for de store jordeierne og de breie lag av befolkningen. Kampen sto om hvem som skulle kontrollere, nyde godt av, det samfunnsmessige merproduktet. Det hele tok form av en kamp mellom to forskjellige samfunnssystemer, representert ved hhv. høvdingene og kongene.

Det "gamle" samfunnet, som vi kan kalle ættesamfunnet, var karakterisert av fellesskap i forhold til jord og hus, en samfunnsskiktning i adlige/frie/avhengige, og hvor individet eksisterte primært i kraft av sin tilhørighet til slekt (Gurevitsj 1977:24ff). Det eksisterte klare sosiale og økonomiske ulikheter i samfunnet, med asymmetriske resiprositetsrelasjoner til fordel for samfunnseliten. Ideologien var likevel at høvdingen "was to give by right and receive by grace" (Orenstein 1980:70) Under slike forhold kan derfor krig og plyndring bli en viktig bestanddel for å holde systemet gående og eliten ved makta.

Det "nye" samfunnet, organisert i en føydalstat, har sitt grunnlag i jord - gårdsbruket. Systemets tilblivelse består i en endring av situasjonen for den store mengden av bønder, slik at disse blir gjenstand for utbytting fra den herskende klasses side, uansett hva slags form denne utbyttingen måtte

anta: leie i form av naturalia eller hoveri, og uansett om bøndene blir liv-egne eller om de bare mister sine fulle rettigheter (Gurevitsj 1977:34). Staten, på sin side, er det formelle offentlige uttrykk for klassemotsetninger, og den kan karakteriseres ved sine uttrykksformer for sentralisering, formalisering og legitimering av den ene samfunnssklassens makt i samfunnet (Skalnik 1981:344) Staten blir dermed å oppfattes ikke som noe som gror fram "av seg sjøl", fordi den "gjør det" når samfunnet når et visst "utviklingstrinn", men som et redskap for den herskende klasse til å befeste og videreutvikle sin makt. Relasjonene individene imellom får under disse føydale forhold karakter av hersker/undersåtter, beskyttelse/underkastelse,- relasjonene skjer nå i kraft av individet og ikke kollektivet, og de finner sted mellom produsenten og konsumenten - mellom den jordbrukende befolkning og representanter for de føydale institusjoner, konge, kirke og godseiere (Gurevitsj 1977:28ff). Også under dette samfunnssystemet blir resiprositetsrelasjonene framhevet i ideologien, idealisert, men det ville være riktigere å karakterisere dem ved at lederen nå "was to give by grace and recieve by right".

Under disse forhold får herskerklassen grep om store og varierte ressurstilganger (ressurs da ment allment, ikke kun som naturressurs), og det blir nødvendig å skape et apparat for å opprettholde disse. Det viktigste består likevel i å skape fenomenet merarbeid: gjøre bøndene til gjenstand for utbytting. Selv om krig ikke er den viktigaste forutsetning for statsdannelser (jfr. Carneiro 1970), så er den ihvertfall en av de viktigaste utløsende årsaker til at statsdannelsesprosessen skyter fart og får den herskende klass til å konsolidere seg som klass. Likevel, skal dette nye systemet fungere over tid, så betyr det m a o. at for å oppnå legitimitet må herskerklassen benytte seg av andre teknikker enn rå og åpen makt. På den ene siden har vi herskerklassen organisert i sin stat: dens funksjonærer, byråkrati, sentralmakt, embryonisk økonomi, religiøse, militære, juridiske og andre støttestrukturer. På den andre sida har vi den underordnede befolkningen som i større eller mindre grad holder ved sine tradisjonelle verdier: jo lenger ut i periferien av den nye ideologis makt en kommer, i jo større grad vil befolkningen fortsette å engasjere seg i handlinger som står i motsetning til statens målsettinger: selvhjelp for å løse konflikter, deltagelse i slektsbaserte militærenheter, støtte til lokalt politisk lederskap og religion osv.

Spørsmålet om legitimitet i en sårn prosess blir derfor et spørsmål om hvordan herskereliten klarer å manøvrere fra sin maktbasis, for både å styrke og utvide denne. Legitimitet kan dermed her ses på som "...a process that involves the intrusion of state personell and values into the economic and social affairs of the nation in order to effect changes that create support for its authority structure."(Kurtz 1981:181).

Proessen med å utvikle, bygge ut, konsolidere staten kan anskueliggjøres ved å lage modeller for å beskrive de forskjellige kompleksitetsnivåer, ved å fokusere på forskjellige kriterier og hvorvidt disse kan sies å være oppfylt eller ikke i angjeldende undersøkelsesobjekt (Claessen and Skalnik 1978, 1981,- Claessen, Van de Velde and Smith 1985). Begreper som "inchoate, transitional, typical" blir her innført og definert i forhold til "early states", i motsetning til hva som karakteriseres som den fullt utviklede stat. Det understrekes også at kvalitative endringer i et gitt sosiopolitisk system ikke nødvendigvis fører til endringer i systemets form (Claessen 1985:214), noe som også Gurevitsj påpeker i sine analyser av det særnorske i hvordan føydalherren her kunne klare å omdanne de frie bønder til en avhengig gruppe, uten at hovedmengden av bøndene ble fratatt jorda si, og uten at det eksisterte full privat eiendomsrett eller disposisjonsrett til jorda (Gurevitsj 1977:29, jfr. Hindess and Hirst 1979:223ff).

Legitimiteten av staten kan på sin side måles i den grad av støtte som uttrykkes og formen på den - f.eks. alt fra at bøndene selv bygger en kirke til at bøndene brenner en kongsbygd kirke, eller fra å betale skatt til å slå ihjel skatteinnkreveren. Sett i et slikt perspektiv kan en si at det er de færreste stater som noengang oppnår "full legitimitet" (jfr. innledningssitatet). Derfor må en også i hvert enkelt undersøkelsestilfelle se om a) søker den nye makteliten å legitimere seg i forhold til den "gamle" dominerende ideologi, eller b) søker de å bygge opp nye legitimeringsområder gjennom å skape nye samfunnsmessige former for sosial/økonomisk/politisk etc. interaksjon, og forsøker de å gjøre disse legitimeringsområder til de eneste legitime, eller c) finner vi en blanding av disse former.

Resultatene av en slik analyse vil dermed kunne være indikerende i forhold til å se styrkeforholdet mellom de to hovedklassene i kampen: føydalherrene og den breie bondebefolkningen.

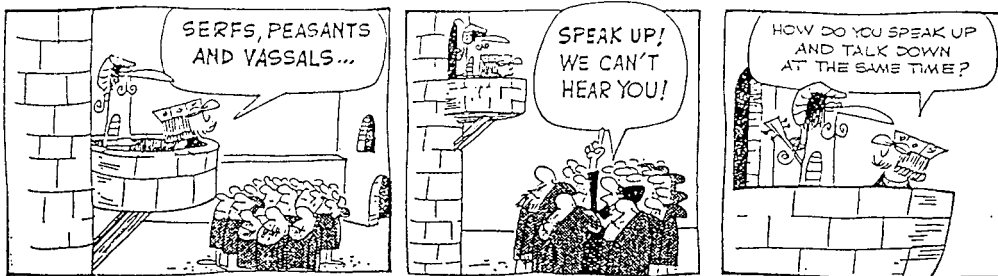
Det skal ikke her gjøres noen analyse av og diskusjon på hvorvidt "det

norske samfunn" under Harald Hårfagre var en "inchoate' early state", eller om det på 1200-tallet hadde utviklet seg til å bli en "transitional early state". Vi skal i stedet sette opp en tabell hvor det er definert ut endel sentrale karakteristika ved en tidlig statsformasjon og deretter se hvordan "det norske samfunn" forholdt seg til disse karakteristika i utvalgte perioder. Deretter skal det diskuteres hvordan spesielt det tidlige byarkeologiske materialet kan belyse produksjonen av nye legitimeringsområder i samfunnet. Kurtz (1981:182) setter opp fem områder innenfor hvilke en stat må ha (mer eller mindre) kontroll/monopol for å kunne opprettholde sin makt over tid: etablere sosial avstand mellom hersker og undersåtter, gyliggjøring av statens autoritet, konsolidering av statens makt, sosialisering av befolkningen i retning det nye samfunnssystemet, samt etablering av en statsøkonomi. (Se tabell sidan 12-15)

Aller først noen kommentarer til utfyllingen av tabellen: Referanselitteraturen er Holmsen (1971), med sideblikk til Helle (1974) og Sveaas Andersen (1977). Jeg vil likevel ikke påstå at utfyllingen er "korrekt", i den betydningen at det helt sikkert vil være en del som kan diskuteres. For det første av den enkle grunn at jeg ikke kan påberope meg god nok innsikt i norsk historie - med utgangspunkt i tidligere skisserte modell - til å produsere en i detalj gjennomført utfylling, også med hensyn på de områder hvor forskningen ennå er kommet kort. For det andre vil hele tiden plasseringen av et kryss være avhengig av vurdering av grad: oppfatninger om overherredomme var helt klart til stede hos Harald Hårfagre, men det kan diskuteres hvor eksplisitte tanker og handlinger i retning av å skape en stat var hos samfunnseliten i denne perioden. Det er mao. vansker med å skille mellom hvilken hovedideologi de respektive legitimerte seg i forhold til, objektivt sett, i enkelte tilfeller. Derfor finnes det mange kryss med parentes (x), hvilket betyr at selv om et fenomen forekommer, så kan det diskuteres om hvorvidt det a) fungerte, eller b) var ment å fungere, i retning den ene eller den andre av de to vesentligste ideologier. Likevel: det hovedmønster som dannes gjennom utfyllingen forsvaret bruken av tabellen. Det grunnleggende mål for en stat er kontroll over flyten av arbeid, produksjon og energi i samfunnet. De fire andre legitimeringsområder bygger bare opp under dette femte. Samtidig vil monopol på legitim bruk av vold/trussel om bruk, være av største betydning for en stat og dens elite. Både fordi det

legitimerer retten til å opprettholde lov og orden, samt forhindre fisjon/splittelse i samfunnsideologien (Claessen and Skalnik 1981:492), men også fordi rå makt i siste instans er den mulighet herskerklassen har til å opprettholde sin kontroll over verdiskapingen/ressursene i samfunnet.

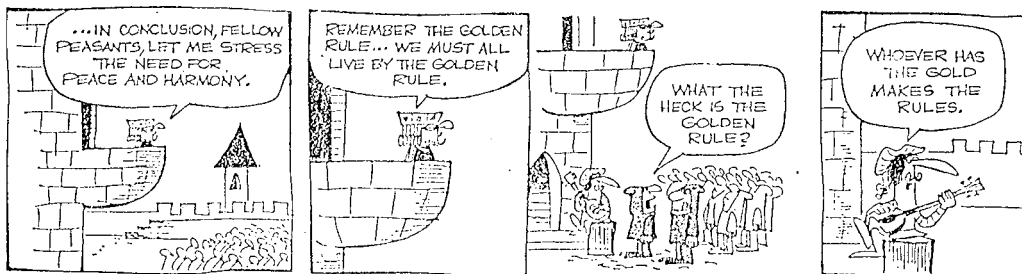
Å etablere sosial avstand/distanse mellom hersker(-e) og undersåtter tjener flere funksjoner: det sementerer samfunnsutviklingen/klasseskillet, det skaper respekt og underdanighet, det symboliserer de fås rett til å bestemme over de mange, og det reduserer konflikt mellom klassene (Kurtz 1981:184). Alt fra å helgenforklare en konge, eller sette restriksjoner for almuen på bruk av visse typer klær, til å lage boker om etikette for overklassen kommer inn her.

Legitimeringsområde 1: Problemer med å skape /opprettholde sosial avstand

Å skape religiøs homogenitet i et samfunn er vesentlig, ikke minst i middelalderen hvor politisk opposisjon tok form av alternative religiøse retninger. Statsledelsen må derfor forsøke å utvikle/innføre et sett av normative verdier for statsstyring og en ideologi/religion som rettfærdiggjør disse handlinger. I norsk historie går det svært klart fram at kirken har bistått kongene ved begge disse oppgaver, hvilket nødvendigvis måtte føre til - i sin tur - interessekonflikt etterhvert som kirken selv vokste seg sterkere. Metoder for å gjennomføre disse mål i Norge varierte fra Olav Trygvassons tvangskristning og andre tidlige kongers mordbrann på seidmenn, til Sverres innbitte kamp for kontroll over kirken.

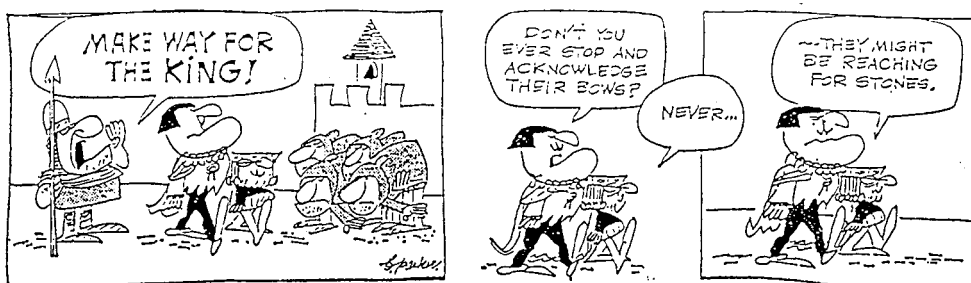
Det er grunnleggende nødvendig for eliten i det framvoksende statsamfunnet å redusere den ideologiske heterogeniteten i det geografiske området den kontrollerer. Dette skjer gjennom å skape et nettverk av statsfunksjonærer som infiltrerer de juridiske, politiske, religiøse og utdannelsesmessige aktiviteter nedover til lokalplanet med statsideologien. Enten ved å benytte seg av/gå inn i eksisterende strukturer og omdanne disse til å tjene nye formål, eller ved å skape helt nye strukturer. Utviklingen fra det at kongsemnene måtte reise rundt for å bli hyllet/godtatt på lokale tingsamlinger (Harald Hårfagre var "nordmennesenes konge"), til Magnus Erlingssons krøningssermoni i 1163 ("Magnus med Guds miskunn Norges konge"), viser dette tydelig. Politisk sosialisering av en befolkning -

Legitimeringsområde 2: Problemer med myteskapning

innføring av en ny ideologi som den dominerende - er en svært kompleks og vanskelig prosess. Den har som formål å innrette/regulere flyten av goder, rettigheter og plikter mellom staten og samfunnsmedlemmene. "It is the way state functionaries demonstrate what they can and will do for the citizen (benevolence), what the citizen should do for the state (information), and consequences for citizens who engage in nonconformist behaviour (terror)." (Kurtz 1981:191). Kongemaktas oppretting av egen utdanning og eget byråkrati, i motsetning til kirkens, viser maktkampen de to ledende føydalinstitusjoner imellom om hvem som skulle ha kontrollen over sosialiseringen av befolkningen.

Uten en grunnleggende solid økonomisk basis, bredere enn det gamle samfunns, overlever ikke den nye herskerklassen og dens stat, som system. Derfor blir det viktig både å få kontroll over verdiflyten i "det gamle samfunnet", samtidig som det skapes nye og mer stabile inntektskilder. I så måte er krigføring/plyndring ingen god løsning på sikt, selv om det midlertidig kan avverge et systemfall. Noe av det spesielle ved den føydale produksjonsmåte er da også at i og med det at en stat blir skapt, så blir det også skapt utbytting i form av et skille mellom merarbeid og nødvendig arbeid, og en politisk/ ideologisk base for dette (Hindess and Hirst 1979:233ff): Under norske forhold ytrer dette seg bl.a. som en overgang fra leidingsplikt til grunnskatt, og en overgang fra naturalier og veitsler til faste lens-

Legitimeringsområde 3: Problemer med konsekvenser av lovbestemt forskjellsbehandling

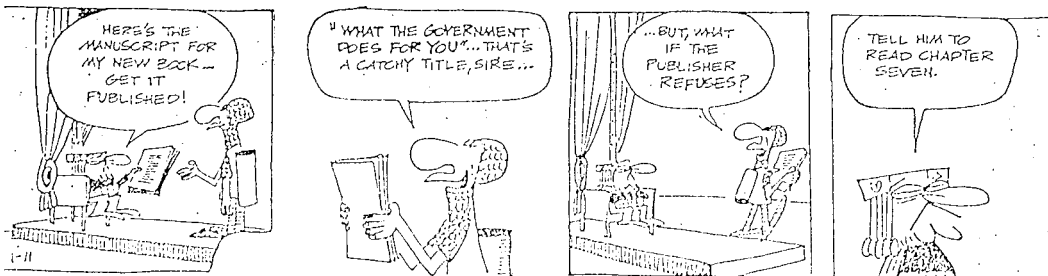
inntekter (Gurevitsj 1977:37), samt at det i og med opprettelsen av byer ble skapt den gunstigste forutsetning for den senere dominerende utbyttingsform, lønnsarbeid.

De tidlige byer kan defineres som kongelig anlagte, regionale, makt og administrasjonssentra (Christophersen 1982:105). Det ligger i definisjonen at byer, som fenomen (funksjon), er noe kvalitativt nytt i samfunnet, primært fordi de er anlagt utfra et nytt utbyttingssystems behov. Selv om mange av de forskjellige funksjoner byene sto for tidligere kunne bli dekket gjennom andre kanaler i det gamle samfunnet, for de brede lag av befolkningen, så ligger likevel byenes overordna rolle i det at de skulle tjene kon-

gen, den øvrige samfunnseliten og deres stat: byene kan dermed beskrives som en del av statsapparatet.

Ifølge Snorre ble både Oslo, Trondheim, Bergen og Sarpsborg anlagt av konger på 1000-tallet eller slutten av 900-tallet. Resultater fra arkeologiske undersøkelser bekrefter disse påstander for ihvertfall Trondheims (Christophersen et al. 1988) og Oslos (Høegh et al. 1987) vedkommende. For Tønsberg, som ikke har noen "skapelsesberetning" hos Snorre, er det også spor av utparsellerte tufter tilbake til denne perioden, i tillegg til at det finnes spor av agrarbosetning i samme område tilbake til 5/600-tallet (Brendalsmo, in print).

Går vi tilbake til tabellen, til Olav Kyrres 1000-tall, så blir spørsmålet

Legitimeringsområde 4: Den vanskelige balans mellom velgjørenhet, informasjon og terror

hvordan vi kan gjenfinne disse strukturelle trekk i det arkeologiske materialet. Bl.a. plass- og tidshensyn forhindrer oss i å gå inn på alle de fem legitimeringsområdene, så vi skal konsentrere oss om etableringen av statsøkonomi, og som nevnt i byene. Dette femte område er muligens også det som egner seg best utfra det arkeologiske materialets karakter/egenart.

Om Olav Haraldsson og Sarpsborg (1017) forteller Snorre: "Der let kong Olav byggje ein mur tvert over neset av stein og torv og tømmer og grave eit dike utanfor, og der gjorde han ei stor jordborg, og i borga emna han på ein kjøpstad. Der let han byggje ein kongsgard og ei Mariakyrkje, og der let han merkje ut tufter til andre gardar med, og fekk folk til å byggje." (Snorre

1:249). Olav sitter vinteren over i byen, og han griper samtidig kontrollen over handelen med sild og salt mellom Vika og Götaland. "...som götene ikkje godt kunne vere forutan." legger Snorre lakonisk til.

I denne knappe beretningen er det vesentlige ved de tidlige byene nevnt:

1. Et befestet anlegg (voll/dike), til forsvar mot opprør fra befolkningen i området og som utgangspunkt/forsvarspunkt mot deler av samfunnseliten i "egne" og omliggende områder/land.
2. En administrasjonsgård (kongsgård) - hvor vi må forvente ikke bare byg-

Legitimeringsområde 5: De føydale resiprositetsrelasjoner

ninger for å huse kongen, hans følge av soldater, håndverkere, klerker, myntslager, prester osv., og deres medbragte utstyr (inkl. transportutstyr), men også bygninger/lagere med plass til den del av det samfunnsmessige merprodukt som ikke ble konsumert på stedet men skulle konverteres i andre verdier utenlands. Videre eventuelle bygninger for den/de som skulle oppbevare de statlige funksjoner i kongens fravær: funksjonærene.

3. En kongskirke, med sin spesielle utforming og funksjon.
4. Utparsellerte områder, tufter, for bosetning for handelsfolk (både folk som skipa kongens varer, men også for folk i kongens følge som hadde blitt forlent med jordeiendommer nær byene, kirkens skipsførere, og evt. storbønder i distriktet) og etterhvert håndverkere og annen servicenæring.

Disse tuftene vil vi arkeologisk gjenfinne via grøfter/ gjerder, og funksjonene på dem vil kunne utledes av gjenstandsmaterialet i dem og disponeringen av arealet.

Her bør to ting bemerkes: a) Karakteren av de tidlige byene, og dermed deres funksjon(-er), var av en type som ikke nødvendigvis etterlot seg de store/tykke kulturlag vi finner utover i høymiddelalderen. Derfor bør det diskuteres mer hva en skal se etter, arkeologisk, under slike forhold. b) De tidlige byene er spyddoden i det nye sosiale interaksjonsmønsteret, hvor in-dividet står i sentrum. Derfor har mange og små laftehus erstattet langhuset; gildet og dets hall er kommet i stedet for huset med langilden; kirken og menigheten som senter for religionsutøvelse; den kristne kirkegården har tatt over som gravplass.

Legitimitet er et fenomen som kan diskuteres for alle samfunnsformasjoner. Spørsmålet kan likevel ikke besvares uten å stille motspørsmålene: for hvem og i forhold til hva?

Legitimitetstyper og legitimeringsområder vil m a o. endre seg med den endrede karakteren av resiprositetsrelasjonene i samfunnet, maktforholdene. Fordelen ved en innfallsvinkel av denne typen er at den i dette tilfellet kan utdype forståelsen av de tidlige byenes karakter: den skiller dem klart fra de seinere mer merkantile sentra ved å understreke maktaspektet; de skilles klart fra de mange og forskjelligartede kaupanger o.l. (ref. Christophersen, in print) ved å påpeke den annerledes økonomiske basis byene hviler på. Når en først har bestemt seg for hvordan en kan oppfatte de tidlige byene, deres funksjon og dermed karakter, er det dermed straks enklere å dekode dette ned til det arkeologiske materialet. Det Kurtz' modell - uavhengig av at det kan diskuteres om den ikke har en smule preg av nyere tids afrikanske forhold - i så måte kan bidra med en mer helhetlig og strukturert oppfatning av de tidlige byene, deres vesentlige rolle i dannelsen av stats- og klasesamfunnet.

Jan Brendalsmo
Tønsberg

Legitimeringsområder	H.Hårfagre (900-931)	O.Kyrre (1066-93)	H.H.son (1217-63)	Kommentar
SKAPE SOSIAL AVSTAND				
Skape mønstre av respekt-avstand			x	Kongespeilet
Innføre regelverk/kontroll av privatforbruk		(x)	x	Gjenspeiles óg i middelalderkunsten
Kreve guddommelighet- ufeilbarlighet		x	x	St.Olav
SKAPE GYLDIG AUTORITET/-STRUKTUR				
Innføre statsreligion		x	x	Kristendommen (det kan diskuteres når Norge ble "kristnet", men ideologien var bærekraft fra 1000-tallet av).
- statsguder		x	x	
- obligatorisk venerasjon		x	x	
- statsprester		(x)	x	1162-63?
- statsverdier/-ideologi	x	x	x	I siste instans Landsloven i 1276
- statsmyte og legende		x	x	H.Hårfagres verk/Olavshelgenforklaring
- statlige ritualer og seremonier for:				
- kongekroning			x	1160-årene
- statsvenerasjon				17.mai/1814/1905 etc.
- menneskeofring o.l.		(x)	(x)	Kristendommens korsfesting (symbolverdi)
Propaganda	x	x	x	Tingsteder/kirke/skole/møter osv.
Etablere sølibat		(x)	(x)	Klostervesenet spesielt
KONSOLIDERE STATSMAKTEN				
Juridiskt/legalt				
- etablere et lovverk	(x)	(x)	(x)	1276/endre-påvirke landsdelslovene

Legitimeringsområder	H.Hårfagre (900-931)	O.Kyrre (1066-93)	H.H.son (1217-63)	Kommentar
- strukturere klassesamfunnet/-hierarkiet	(x)	(x)	x	
- innføre lovbestemt forskjellsbehandling		(x)	x	
- skape juridiske institusjoner				
- domstoler	(x)	(x)	x	Lagtinget
- dommere			x	Lagmannen
- "advokater"				Kongelig ombudsmann jfr. Landsl.
- gjennomføre konformitet overfor statsverdier				
- skape landslov				1276
- regulere giftemål/skilsmiss		(x)	x	1162-63?
Politisk				
- opprettholde sosial orden	(x)	(x)	x	Ombudsmannssystemet, eg. systemennene
- erstatte lokale ledere	(x)	(x)	x	Lendmenn, eg. systemennene
- blande minoriteter/isolere trusler			x	Restriksjoner for utenl. handelsfolk
- skape nasjonalt militære		x	x	Kongelig monopol på hird
- almen obligatorisk militærtjeneste	(x)	(x)	(x)	Hird/bondehær
- kreve konglige monopoler	(x)	x	x	Myntrett/finnhandel/ almenningrett
Utdannelsemessig				
- etablere skoler		(x)	x	Bispeseter/klostre/ administrasjonen osv.
- klasseskille i utdanninga	(x)	(x)	(x)	Almuedanninga startet på 1700-tallet
Religiøst				
- statsprester på lokalnivået		x	x	
- obligatorisk statsguddyrking		x	x	

Legitimeringsområder	H.Hårfagre (900-931)	O.Kyrre (1066-93)	H.H.son (1217-63)	Kommentar
SOSIALISERE BEFOLKNINGEN				
Velgjørenhet				
-velferd/redistribution	(x)	x	x	Hjelpetiltak i nødssituasjoner
-belønning for statstjeneste	(x)	x	x	Titler/jord/gaver osv.
Informasjonskontroll				
-obligatorisk skolegang				
-pugging som metode			(x)	
-medier for off. info	(x)	(x)	x	Ref. Propaganda
-nasjonalspråk - lingua franca		(x)	x	Norrønt/Latin
Terror				
-juridisk-religiøst begrunnet		x	x	God on our side osv.
-streng straff for:				
-seksuelle handlingar				Ekteskapsbegrensning
-drukkenskap				
-småforseelser				
-fornedring gjennom:				
-offentlig dødsstraff	(x)	(x)	x	Eg. 1276
-massefengsling				
-massedrap	(x)	x	x	
-tortur	(x)	x	x	
-folkemord				(Etnisk.)
-menneskeofring				
-kollektiv avstraffelse	(x)	x	x	
-fanger ved hoffet	(x)	x	x	Rørek (1018) godt eksempel
BYGGE OPP EN STATSØKONOMI				
Kontrollere energiflyt	(x)	(x)	(x)	Umulig å avgjøre konkret
Regulere produksjonsmåten		(x)	x	Statsavgifter/skatt/merprodukt

Legitimeringsområder	H.Hårfagre (900-931)	O.Kyrre (1066-93)	H.H.son (1217-63)	Kommentar
-kreve kongelig monopol/ statsmonopol	(x)	x	x	Myntrett osv.
-regulere befolknings- bevegelser		x	x	Yrkes-og bosetnings- restriksjoner
Innføre statlig tvangsarbeid	(x)	(x)	x	Vedlikehold av kirker/ veier osv.
Innføre skatter, tributter	(x)	(x)	x	Leidangsskatt/ grunnskatt
Bygging/vedlikehold av offentlige anlegg -skattlegging		x	x	Mannskapsutstyrsel for leidangen
-tvangsarbeid		x	x	Bygge/vedlikeholde skipa/befestninger osv.
Regulere markedene	(x)	x	x	Opprette byer/reg. priser osv.

(Tabell: Kurtz 1981. Forf. overs.)

P.S.

Leseren kan for moro skyld benytte seg av tabellen, overføre innholdet på dagens stat, og se vilken grad av legitimation den evt. måtte ha.

Litteratur

- Brendalsmo, A.J. *Peterskirken, dens kirkegård, og det eldste Tønsberg*. In print.
- Carneiro, R. A theory of the origin of the state. *Science* 169, s 733-738.
- Christophersen, A. Den urbane vareproduksjonens oppkomst og betydning for den tidligmiddelalderiske byutvikling. *Bebyggelsehistorisk tidsskrift nr 3*. 1982.
- *Havn og handel i Norge på overgangen til historisk tid*. (Foredrag på symposium i Roskilde mars 1989.) In print.
- Christophersen, A. et al. *Utgravning, kronologi, bebyggelseutvikling*. Meddelser nr 13, del 1, Trondheim. 1988.
- Claessen, H.J.M. From the Franks to France - the evolution of a political organization. *Development and decline. The evolution of sociopolitical organization*. 1985.
- Claessen, H.M.J., Van er Velde, P., Smith, M.E. (Ed.) *Development and decline. The evolution of sociopolitical organization*. 1985.
- Claessen, H.J.M., Skalnik, P. (Ed.) *The early state*. 1978.
- *The study of the state*. 1981.
- Ubi sumus? The study of the state Conference in retrospect. *The study of the state*, s 469-510. 1981.
- Gurevitsj, A. *Frihet og føydalisme*. Utdrag fra avhandlingen "De frie bønder o det føydale Norge", redigert av S. Supphellen. 1977.
- Helle, K. *Norge blir en stat. 1130-1319*. 1974.
- Hindess, B., Hirst, P.Q. *Precapitalist modes of production*. 1979.
- Høeg, H.I. et al. "Søndre felt". *Stratigrafi, bebyggelse rester og daterende funngrupper*. 1987.
- Kurtz, D.V. The legitimation of early inchoate states. *The study of the state*, s 177-200. 1981.
- Orenstein, H. Assymetrical reciprocity: A contribution to the theory of political legitimacy. *Current Anthropology* 21, s 69-91.
- Sandvik, G. *Høvding og konge i Heimskringla*. 1955.
- Skalnik, P. Some additional thoughts on the concept of the early state. *The study of the state*, s 339-352. 1981.

Sveaas Andersen, P. *Samlingen av Norge og kristningen av landet. 800-1130.* 1979.

Wertheim, W.F. *Evolution and revolution. The rising waves of emancipation.* 1974.

Snorre, *Noregs kongesoger 1-4.* 1979.

GRAVSKIKK I EN BRYTNINGSTID: HAUG PÅ HADSELØYA

Innledning

Overgangen til kristendommen i Norden medførte gjennomgripende forandringer, både med hensyn til religion og tro, og også når det gjaldt samfunnsordenen. Religionsskiftet skjedde ikke over natten. Det tok tid før den nye troen var etablert, og det tok tid før seder og skikker ble tilpasset den nye tros regelverk. Begravelsene på Haug i Nordland må ha funnet sted i denne overgangstiden.

"Gravskikk" er et begrep som dekker over manifeste aspekter ved deponeringen av det døde mennesket. Når det skjer et religionsskifte som medfører endringer i eschatologien vil dette sannsynligvis også føre til endringer i gravskikken. Samtidig vil endringer i de sosiale strukturene også medføre endringer i gravskikken. Et eksempel på slike endringer ved innførelsen av kristendommen i Norden er at "alle" nå skal gravlegges, og at de skal gravlegges på et definert område som er felles for lokalsamfunnet. Begravelse er ikke lenger et familie(ætte)anliggende, men et samfunnsanliggende (Vibe Müller 1989).

I det følgende skal jeg beskrive og diskutere noen aspekter ved begravelsene på Haug som jeg mener er knyttet til overgangen til kristendommen, f.eks. gravorientering, likstilling og gravgaver. Jeg har valgt å fokusere på endringer som synes å gjenspeile skiftet fra den norrøne religion til kristendom, og vil ikke diskutere etniske problemer: det er ikke noe ved skjelett-materialet som umiddelbart reiser spørsmål om etnisk tilhørighet. De gravlagte adskiller seg ikke fra den nordiske jernalderbefolkning i Norge og Danmark når det gjelder fysisk antropologiske forhold (Sellevoid, rapport under forberedelse).

Materialet

Under omlegging av hovedveien rundt Hadseløya i Vesterålen fant Veivesenet skjeletter og tykke kulturlags-akkumulasjoner på gården Haug, et par kilometer vest for tettstedet Melbu på sørsiden av øya (Fig. 1).

Sommeren 1987 ble det foretatt arkeologiske utgravninger i gårdshaugen på Haug (Sandmo 1988: Sandmo, rapport under forberedelse). Det ble

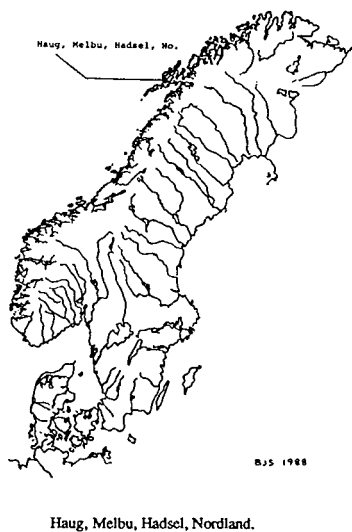

Fig.1. Haug, Melbu, Hadsel, Nordland. (Fra Sellevold 1988)

åpnet fire felter i gårdshaugakkumulasjonen (Fig.2).

Gravene lå i Felt 1. I Felt 2 var det rester etter bygningskonstruksjoner. I Feltene 3 og 4 var det kulturlagsansamlinger med bl.a. ardspor. Gårdshaugen spenner i tid fra eldre jernalder (den eldste delen er datert til ca. år 300 e.Kr.) til nåtid.

Skjelettet materialet

Det var åtte urørte graver i Felt 1, og tre urørte graver utenfor Felt 1. Det ble også konstatert graver i feltprofilen på Felt 1, men disse ble ikke avdekket. Gravene i Felt 1 inneholdt rester av 9 mennesker, idet det i "Grav E"

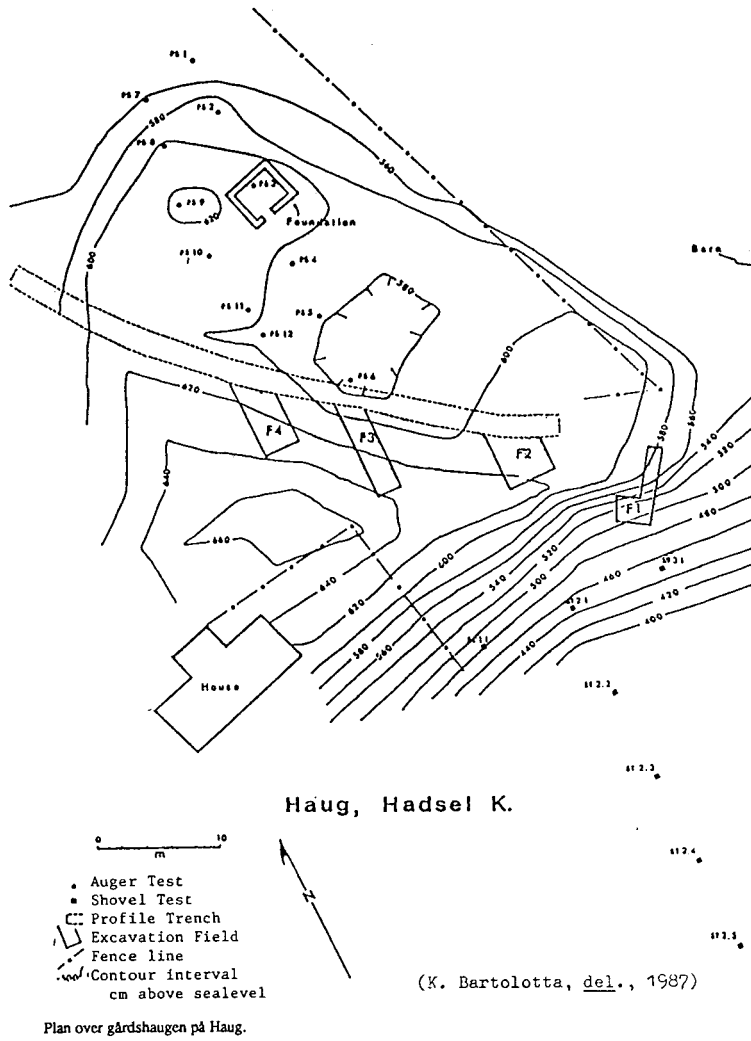

Fig.2 Utgravingsområdene på Håug. (Fra Sellevold 1988)

var rester etter to individer. Figur 3 viser Felt 1 med omrisset av grevene.

Ialt ble det funnet 30 individer i 1987: 13 lå i de intakte gravene, og 17 individer var representert i de omrotete benrestene som hovedsakelig ble funnet av Veivesenet. Skjelettrestene representerer både barn og voksne, og blandt de voksne både menn og kvinner. Tabell 1 viser kjønns- og aldersfordelingen blandt skjelettene.

Alder	Menn		Kvinner		Ubest. kjønn		Totalt
	Grav	Omrotet	Grav	Omrotet	Grav	Omrotet	
Infans I	-	-	-	-	2	1	3
Infans II	-	-	-	-	1	-	1
Juvenis	-	-	-	-	-	-	-
Juv/Ad	1	-	-	-	-	-	1
Adultus	-	4	2	-	-	2	8
Ad/Mat	-	1	-	-	-	1	2
Maturus	2	4	1	4	-	-	11
Mat/Sen	1	-	2	-	-	-	3
Voksen	-	-	-	-	1	-	1
Totalt	4	9	5	4	4	4	30
		13		9		8	

Aldersgruppene:

Infans I	0 - 6 år
Infans II	ca 6 - 12/14 år
Juvenis	ca 12/14 - 18/20 år
Juv/Ad	ca 17 - 22 år
Adultus	ca 20 - 35 år
Ad/Mat	ca 25 - 40 år
Maturus	ca 35 - 55 år
Mat/Sen	ca 50 - 70 år
Voksen	over 20 år

Tabell 1. Kjønn- og aldersfordelinger i skjelettet materialet fra Haug.

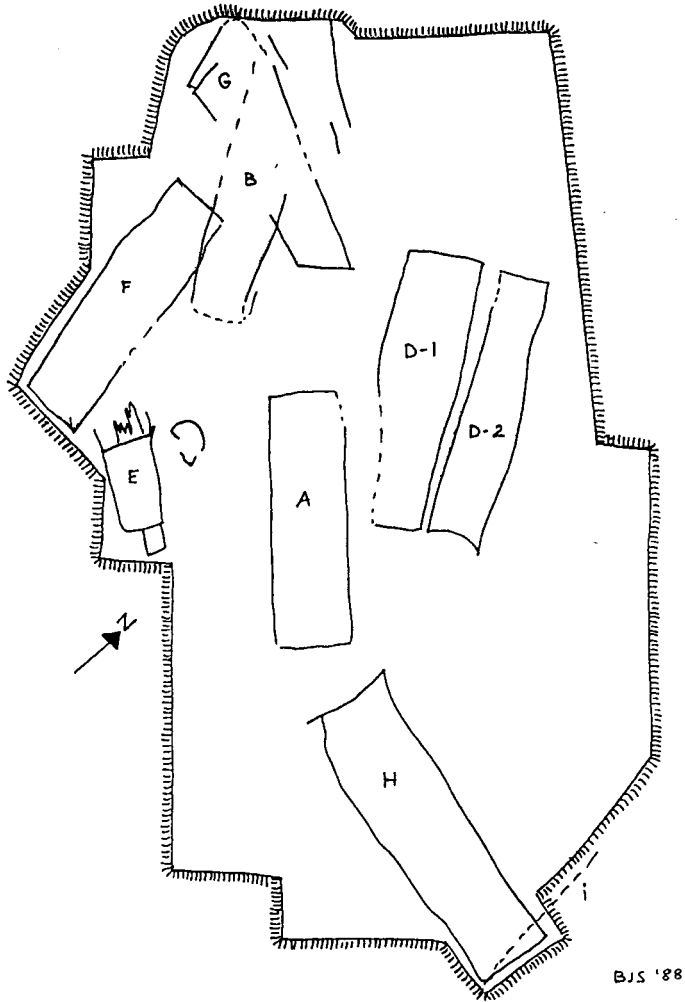

Fig.3. Felt 1 på Haug, med kisteomrissene. (Fra Sellevold 1988)

Blandt de 13 skjelettene som ble funnet i gravene var det fire menn, fem kvinner og fire som ikke kunne kjønnsbestemmes. Det var tre barn/unge i gravene, dvs 23,1% (3/13). Blandt de omrotete individene var det ett barn, dvs 5,9% (1/17). I det totale materialet er det altså fire barn/unge, dvs 13,3% (4/30).

Det er omtrent like mange menn som kvinner blandt de kjønnsbestemte individene i de urørte gravene. I det totale materialet er det en overvekt av menn, i det der er 13 menn og 9 kvinner, dvs. ca. 60% menn og 40% kvinner. Imidlertid skal ikke kjønnsfordelingen tillegges så stor vekt. For det første er det veldig små tall det dreier seg om, og for det andre er det tross alt fire voksne individer som ikke kjønnsbestemmes. Kjønnsfordelingen *kan* bero på tilfeldigheter. Jeg skal komme tilbake til aldersfordelingen i avsnittet *Diskusjon* nedenfor.

I de åtte intakte gravene i Felt 1 la følgende ni individer:

- Grav A: kvinne, 50-70 år
- Grav B: mann, 35-55 år
- Grav D-1: kvinne, 35-55 år
- Grav D-2: kvinne, 50-70 år
- Grav E: 1:barn, 6-7 år
2:barn, nyfødt
- Grav F: mann, 20-22 år
- Grav G: kvinne, 20-35 år
- Grav H: kvinne, 20-25 år

En grav, Grav I, som lå i østprofilen på Felt 1, inneholdt et voksent individ av ubestemt kjønn. Denne graven ble ikke totalutgravd. Det ble dessuten funnet tre uforstyrrede graver utenfor Felt 1, nemlig i en søkegrøft nordover fra Felt 1 (Grav J), i hovedprofilen nord for bygningskonstruksjonen i Felt 2 (Grav HP-2), samt en grav under bygningskonstruksjonen i Felt 2 (Enhet 46):

- Grav I: ubestemt kjønn, voksen
- Grav J: mann, 35-55 år
- Grav HP-2: mann, 50-70 år
- Enhet 46: barn, 8-10 år

Det ble funnet omrotete menneskeknokler flere steder i området, bl.a. i grøften som var oassosiert med (og eldre enn) bygningskonstruksjonen i Felt 2.

Dateringer

Det er utført flere C14-analyser (Laboratoriet for Radiologisk Datering, NTH, Trondheim) på prøver både av menneskeknokler og av kistetre. Disse har gitt følgende resultater:

Grav H: AD 900-1030 (ribben)

Enhet 46: AD 980-1040 (ribben)

Grav D-2: AD 1010-1160 (kistetre)

Grav HP-2: AD 1010-1180 (ribben)

Med andre ord: Vi har datering på gravene som spenner over tidsrommet sen vikingetid til tidlig middelalder. Dateringene forteller imidlertid ingenting om hvorvidt gravene er kristne eller førkristne.

Bygningskonstruksjonen

Noe som er avgjørende for tolkningen av gravene er restene etter bygningskonstruksjonene i Felt 2. Sandmo har tolket disse som restene av en liten *torvkirke*.

"I det ytre har bygningen lignet den vanlige hustypen fra slutten av jernalderen, et rektangulært rom med stolpebåret tak og vegger av trepanel, og med tykk, isolerende torvpakning på utsiden. Innvendig har gulvet vært fint brolagt med jevnstore stener og i den ene enden av rommet var en rektangulær oppbygning av sten og tre. Oppbygningen har hatt fundament av sten. Den har vært kledd med trepanel, og over selve benken har det vært en stolpebåret trekonstruksjon. Det er nærliggende å tolke bygningen som en kirke med alter og alterskap... Kirken har ligget i et hjørne av kirkegården. Den har ikke stått som *en* bygning gjennom 300 år, men er blitt ombygd og fornyet ettersom behovene meldte seg. På ett tidspunkt har også kirken brent helt ned. Trekull fra denne brannen er datert til en tid mellom 1000- og 1100-tallet." (Sandmo 1988:209).

Dateringene gir oss ikke noe svar på religionstilhørighet. Det finnes be-

gravelser som er både eldre og yngre enn kirken. Når det gjelder gravene som er yngre må vi formode at disse er kristne. Kirkebygget var jo tross alt tilstede da disse begravelsene fant sted. Når de gjelder gravene som er eldre enn kirken, derimot, kan disse være både førkristne og kristne: det kan ha vært en førkristen gravplass på stedet som fortsatt ble brukt etter kristendommens innførelse. Det kan også være at det aldri har vært en førkristen gravplass, men en kristen gravplass som ble etablert før kirkebygget ble oppført. Slike situasjoner har vi mange eksempler på i Norge (Vibe Müller 1989).

Gravorienteringen på Haug

Figur 4 viser hvordan gravene i Felt 1 orienterer seg etter kompasset. Gravene på Haug har ikke en ensartet kompassorientering, men varierer fra vest-øst til nesten nord-syd (hodets posisjon nevnt først). De eldste gravene synes å være mer vest-øst-orienterte enn de yngste. Av de ni individene på Haug er det tre som orienterer seg ca. vest-øst, mens seks orienterer seg mot nordvest og nord.

Førkristen gravorientering

Det finnes ingen samlet oversikt over norske jernaldergravers orientering. For å finne et større sammenligningsmateriale fra førkristen tid, spesielt fra tiden umiddelbart før innførelsen av kristendommen i Norden, må vi til Danmark (Sellevoid et al. 1984). Tabell 2 viser orienteringen på alle danske

TABLE 9-9-1 Compass orientation of the skull in the Iron Age graves

Orientation	Early Roman		Late Roman		Roman		Migra- tion		Late Germanic		Viking		Iron Age		Total	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Northwest	7	2.9	3	2.3	2	3.1	-	-	-	-	34	13.7	-	-	46	6.6
North	99	41.1	35	27.3	44	68.8	-	-	10	76.9	24	9.7	1	-	213	30.4
Northeast	26	10.8	20	15.6	7	10.9	2	-	1	7.7	5	2.0	2	-	63	9.0
East	12	5.0	9	7.0	-	-	-	-	-	-	14	5.6	-	-	35	5.0
Southeast	1	.4	3	2.3	-	-	-	-	-	-	2	.8	-	-	6	.9
South	37	15.4	41	32.0	8	12.5	-	-	2	15.4	1	.4	-	-	89	12.7
Southwest	13	5.4	7	5.5	3	4.7	-	-	-	-	9	3.6	-	-	32	4.6
West	46	19.1	10	7.8	-	-	1	-	-	-	159	64.1	-	-	216	30.9
Total	241	100.1	128	99.8	64	100.0	3	-	13	100.0	248	99.9	3	-	700	100.0

Tabell 2. Orientering på danske jernaldergraver. (fra Sellevoid et al. 1984)

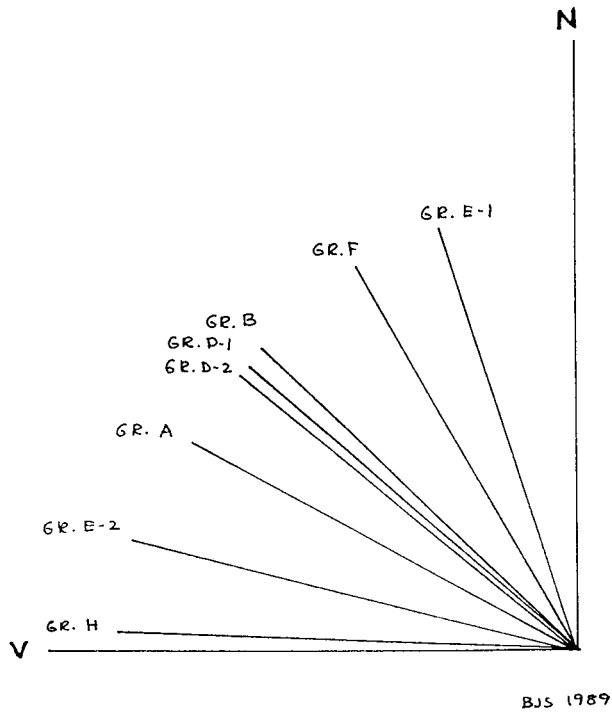

Fig.4. Kompassutsnitt med orientering av gravene på Haug.

jernaldergraver som inneholdt ubrente skjelettrest. I vikingetid ligger ca. 2/3 av gravene orientert vest-øst, likesom i kristen tid. Men ca. 14% er orientert nordvest-sydøst, og ca. 10% nord-syd. Tilsammen er altså en fjerdedel av vikingetidsgravene orientert i nordlig retning.

Kristen gravorientering

Kristne graver skal, ifølge kirkens regler, likesom kirkebygget selv, være orientert vest-øst. Liket skal ligge med hodet i vest. Men denne regelen ble ikke alltid fulgt, og særlig gjaldt dette de tidligste kristne gravene (Vibe Møller 1989). Dette forhold er blitt observert ved mange middelalderkirker: de tidligste gravene orienterer seg ikke nødvendigvis etter den stående kirken, dvs. vest-øst, men kan ha avvikende orientering. Dette kan ha tilknytning til orientering på en eldre, ikke lenger erkjennbar kirke, eller til strukturer i omgivelsene som ikke har noe med den eksisterende kirke å gjøre (f.eks. gateløp eller eiendomsgrenser).

Sandmo (1988) sammenligner torvkirkekonstruksjonen på Haug med Tjodhildes kirke på Brattahlid i Østerbygden på Grønland. Dette er en av de tidligste kristne gravplassene i det nordiske området (Krogh 1978). Det er en meget ensartet vest-øst orientering på gravene ved Tjodhildes kirke. Det er litt variasjon, men ikke nær så meget som på Haug.

Før gravene på Haug ble funnet var antagelig gravene fra Fase I ved Clemenskirkeruinen i Oslo de eldste kjente kristne gravene i Norge: analysene tyder på at de eldste gravene stammer fra første halvdel av 1000-tallet (Eide 1974).¹ Disse eldste gravene hadde en annen orientering enn den eksisterende kirkeruinen og de yngre gravene, og var orientert nordvest-sydøst.

Da kristendommen var vel etablert ble vest-øst regelen overholdt nesten overalt. Kirkegården på Västerhus i Jämtland er også en av de tidligste kristne kirkegårdene i Norden. Her ligger samtlige graver orientert vest-øst (Gejvall 1960). Også på den tidlig-kristne kirkegården i Löddeköpinge var gravene orientert nesten uten unntagelse vest-øst. Det var bare få og ubetydelige avvik fra den eksakte vest-øst orienteringen (Cinthio 1980). Et eksempel fra et senere tidspunkt er kirkegården ved Franciskanerklostret i Svendborg. Der orienterer de høymiddelalderse gravene seg vest-øst (Janzen 1985).

Det som er av betydning i denne sammenheng er egentlig ikke vest-øst orienteringen kontra f.eks. nordvest-sydøst orienteringen, men at *det ikke er noen vesentlig spredning* innenfor den generelle orienteringen, hva enten gravene er fra tidlig middelalder eller høymiddelalder: alle kristne graver på ett sted orienterer seg omtrent mot samme himmelretning, som i de

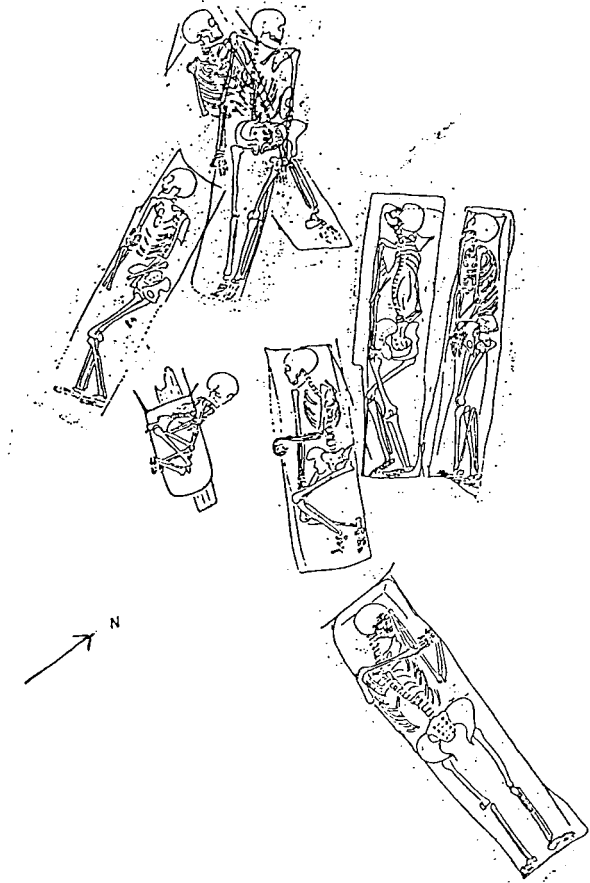

Fig.5 Skjelettene i Felt 1 på Haug. Tegningen viser de dødes plassering i kistene.
(Efter Sandmo 1988)

nevnte tilfellene enten er nordvest-sydøst eller vest-øst. På Haug, derimot, er den en *variasjon* over en kvartssirkel på kompasset. Det er imidlertid så få graver at det nok ikke skal trekkes for bastante slutninger av Haug-materialet, utover å konstatere at det ikke finnes noen ensartet, eksakt vest-øst orientering i dette utsnittet av kirkegården.

Likets stilling

Når vi ser på hvordan liket ligger i graven (kisten) finner vi at det er en meget stor variasjon på Haug. Figur 5 viser skjelettenes stillinger. Disse omfatter høyresidig hocker, venstresidig hocker, utstrakt ryngleie, utstrakt sideleie og maveleie.

Tre skjeletter ligger i hocker (to på Høyre side og en på venstre). Ett ligger utstrakt på høyre side, og et ligger på magen. Tre av de åtte Haugskjelettene i urørte graver ligger utstrakt på ryggen: Gravene B og G ser ut til å hatt armene ned langs siden, men den tredje, Grav H, har hatt høyre overarm tvers over halsen, albuen bøyd i rett vinkel og høyre hånd inn under hodet. Venstre overarm lå ned langs brystet, men albuen var skarpt bøyd, og venstre underarm lå nesten oppå overarmen, med hånden opp mot venstre skulder.

Førkristne likstillinger

Hvis vi sammenligner likstillingene på Haug med likstillinger i graver fra førkristen tid ser vi at mange trekk er felles med trekk vi kan observere i førkristne graver. Tabell 3 gir en oversikt over likstilling i det danske jern-

Position of the body																
Position	Early Roman		Late Roman		Roman		Migra- tion		Late Germanic		Viking		Iron Age		Total	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Crouched on left side	43	17.9	19	18.6	10	16.9	1	—	2	18.2	6	3.2	—	—	81	13.2
Crouched on right side	139	57.9	45	44.1	24	40.7	3	—	2	18.2	16	8.4	—	—	229	37.4
Crouched, side unknown	8	3.3	5	4.9	—	—	1	—	—	—	6	3.2	—	—	20	3.3
Supine	43	17.9	32	31.4	21	35.6	—	—	7	63.6	159	83.7	4	—	266	43.5
Face down	7	2.9	1	1.0	4	6.8	1	—	—	—	3	1.6	—	—	16	2.6
Total	240	99.9	102	100.0	59	100.0	6	—	11	100.0	190	100.1	4	—	612	100.0

Tabell 3. Likstillinger i dansk jernalder (fra Sellevold et al. 1984)

aldermaterialet (Sellevoid et al. 1984:240).

Tabellen viser at det er *variasjon* i måten å legge ned den døde på. Et overveldende flertall av de ubrente vikinetidsskjelettene ligger utstrakt på ryggen (83,7%), men ca. 15% ligger i hocker-stilling.

Skjelettet i Grav D-2 ligger på høyre side i en 25 cm bred kist, og synes å måtte være blitt presset ned i kisten. Ingen av disse stillingene har noe umiddelbart forbilde, hverken blandt forhistoriske eller kristne gravleggeser.

Kristne likstillinger

Den nesten universelle likstilling i kristne graver er at den døde ligger utstrakt på ryggen, med armene enten ned langs siden, eller samlet over brystet eller bekkenet på forskjellige måter (Redin 1976). Mens det er godt dokumentasjonsmateriale på den enkelte forhistoriske graven er det sparsomt med dokumentasjon på den individuelle kristne grav. Det finnes f.eks. ikke så mange tegninger av middelaldergraver med skjeletter som viser typisk stilling i graven. Det er beskrivelser i ord, og mange fotografier, men få tegninger. Dette kan bl.a. bero på forskjeller i dokumentasjon for førkristne og kristne graver. Mens den enkelte førkristne grav blir meget grundig registrert og dokumentert har man vært ganske annerledes likegyldig overfor den enkelte kristne grav på en kirkegård. På planer over kirkegårder blir den enkelte grav svært ofte bare markert med en strek eller med lange smale kors, eller med et omriss av kiste/nedgravning.

Tjodhildes kirkegård er omtrent samtidig med Haug. Her ligger samtlige skjeletter i ryggeleie, med hodet omtrent i vest. "Der findes kun meget ringe variationer i den ortodokse lejring i gravene." (Jørgensen u.d.)

Kirkegården på Västerhus i Jämtland er også omtrent samtidig med Haug. Også på Västerhus ligger individene "in the typical resting position", dvs. utstrakt på ryggen, med armene samlet over bryst/mage eller langs sidene (Gejvall 1960).

Diskusjon

Som vist ovenfor er det flere trekk ved begravelsene på Haug som minner om førkristne begravelser. Først og fremst er det den store *variasjonen* som finnes: den varierende orientering på gravene og de meget individuelle stil-

lingene på likene i kistene. Andre elementer som kommer til er de to tilfellene av jernkniv/pilesmiss som gravgaver, og aldersfordelingen blandt de gravlagte. Figur 6 gir en oversikt over de utvalgte elementene sett i forhold til førkristen og kristen gravskikk.

Førkristne elementer

Variasjon i orientering: Det som skiller Haug ut fra de kristne kirkegårdene vi har tatt med i sammenligningene er at det på Haug er en stor *variasjonsbredde* i gravorienteringen som vi ikke finner på de andre kristne kirkegårdene. Haug ligner her på gravplasser fra jernalder.

Likstillinger: Nesten ennå mer markant er forskjellen mellom Haug og andre kristne kirkegårder med hensyn til likenes stillinger i gravene. Både på de tidlige og de høymiddelalderke kirkegårdene ligger individene så og si alltid i utstrakt ryggleie. I de åtte gravene i Felt 1 på Haug ligger tre individer i hocker, en ligger på magen, en utstrakt på siden, og tre utstrakt på ryggen. Med andre ord, det er en stor variasjon i likstillinger, som vi også finner på jernaldersgravplasser.

Aldersfordeling: Det har vært en utbredt oppfatning at det på kristne kirkegårder er svært mange barneskjeletter. På Västerhus var 62% av individene barn/ungdommer. Dette er et meget høyt tall, og det er usikkert om det er typisk for middelalderkirkegårder. Allikevel er det på de aller fleste middelalderkirkegårder et relativt sett stort antall barn, hvilket også er logisk i och med at så og si hele befolkningen skulle gravlegges på kirkegården.²

Når det gjelder førkristen gravskikk er det et karakteristisk trekk ved (danske) jernaldergraver at det finnes svært få barnegraver. I hele det danske materialet var det bara ca. 17% barn/ungdommer (Sellevoid et al. 1984). Det er *ikke* sannsynlig at dette lave tallet gjenspeiler en usedvanlig lav bamedødelighet. En mer sannsynlig tolkning av dette forholdet er at ikke alle døde barn ble gravlagt men at det foregikk en kulturelt betinget seleksjon med hensyn til barnebegrovelser.

På Tjodhildes kirkegård var omtrent 25% av individene under ca. 20 år. På Skeljastadir på Island (også omtrent samtidig med Haug) var bare ca. 10% under 20 år (Steffensen 1943). På Haug var 23% av individene i urørte graver under ca. 20 år; i det totale Haug-materialet var ca. 13% un-

Førkristne elementer	Både kristne og førkristne	Kristne elementer
Variasjon i orientering	Datering	Kirkebygget
Likstillinger	Kister	
Aldersfordeling	Gravgaver	

Fig.6. Førkristne og kristne elementer på Haug.

der ca. 20 år.

Aldersfordelingen på Haug ligner *ikke* på aldersfordelingen på etablerte middelalderkirkegårder. Hvis vi sammenligner Haug med f.eks. Tjodhildes kirkegård ser vi at også der var det relativt sett få barn. På Skeljastadir var den ennå færre. Disse tre kirkegårdene er alle fra den tidligste kristne tiden: kanskje kan dette være et trekk ved tidlig-kristne kirkegårder? Imidlertid forstyrres dette bildet ved at kirkegården på Västerhus har så usedvanlig mange barnebegavelser: også den er jo fra den tidligste kristentiden. Det kan selvfølgelig være tilfeldigheter eller forhold omkring utgravningene og bevaringsbetingelsene som gjør at det er så få barnebegavelser på Haug, Brattahlid och Skeljastadir. Men dette er en diskusjon som ikke skal tas her og nå.

Det er altfor få barn på Haug. Det kan skyldes at vi bare har et lite utsnitt av en formodet meget stor kirkegård. Aldersfordelingen i det materialet vi har *kan* bero på tilfeldigheter: fordelingen er kanskje ikke representativ for den totale gravlagte befolkningen. Foreløpig merker vi oss at det er meget få barn.

Førkristne og kristne felles-elementer

Sandmo (1988) mener at "kombinasjonen av trekister, kirkegård og manglende gaver indikerer at dette har vært en kristen gravplass" (Sandmo 1988:205). Men dette behøver ikke nødvendigvis være tilfellet. I midterste kolonne i Figur 6 er anført noen enkelte elementer ved Haug-gravene som

er felles for kristne og førkristne graver.

Datering: C14-dateringene spenner over tidsrommet 900-1180 AD. Dette betyr at dateringene i seg selv ikke gir noen pekepinn med hensyn til førkristen eller kristen gravplass. Det er jo presis i dette tidsrommet at kristningeprosessen pågår.

Kister: Tilstedeværelsen av kister behøver ikke i seg selv bety kristen gravplass: Man finner trekister (plankekister) også i forhistoriske graver, f.eks. i vikingetid. Omvendt: det er også tallrike eksempler på kristne begravelser uten kister (f.eks. Jansen 1985).

Gaver: Når det gjelder gravgaver er det svært mange eksempler på *førkristne* graver uten gravgaver (Sellevold et al. 1984), og omvendt: det er mange eksempler på kristne graver *med* gravgaver (Vibe Müller 1984). I to av gravene på Haug lå det jernkniver/pilespisser (Grav D-2 og Grav H). Kniver/pilespisser er relativt vanlige gjenstandsfunn i (danske) jernaldergraver. Men Vibe Müller (1984) anfører at *kniver* er en av de gravgodstyper som forekommer flere ganger også i sikkert daterte nordiske kristne middelaldergraver.

Kristne elementer

Det er først og fremst tilstedeværelsen av *kirkebygningen* som definerer begravelsene på Haug som kristne. Kirkebygget definerer imidlertid ikke samtlige graver på Haug som kristne. Det fantes skjelettresten som var eldre enn kirkekonstruksjonen.

Konklusjon

Hvis vi aksepterer at gravene på Haug er kristne er det nærliggende å tolke begravelsene som "overgangsfenomener." Steinsland (1989) har pekt på den store variasjonen i eschatologiske forestillinger i den norrøne religionen. Den store variasjonsbredden i gravskikken på Haug kan ha tilknytning til disse uensartede endetidsforestillingene. Haug er en tidlig kristen kirkegård, og der er kanskje kontinuitet i begravelsene fra vikingetid og inn i middelalder. De senere så generelt gjeldende typiske særdrag ved kristne begravelser: vest-øst orientering, utstrakt ryggeleie med armene langs sidene eller over bryst/bekken, er ennå ikke etablert, ihvertfall ikke i den del av kirkegården som ble avdekket under utgravningen i 1987. Grun-

nen til dette avviket fra gjeldende kristne regler kan være enten at kristendommen ennå ikke hadde fått fast fotfeste i området og at man videreførte førkristne begravelsesskikker, eller at man hadde stedegne gravskikker på Haug i Vesterålen som ble fulgt fremfor de generelt aksepterte kristne gravskikkene. Kanskje er det en blanding av disse forholdene.

Begravelsene på henholdsvis Tjodhildes kirkegård og Västerhus representerer den allerede etablerte kristne tro. Begravelsene på Haug må befinne seg midt i brytningstiden mellom den gamle og den nye tro, den gamle og den nya samfunnsorden.

Berit Jansen Sellevold

Oslo

Noter

1. Nye kalibreringer av 14C-dateringene tyder imidlertid på at de eldste gravene ved Clemenskirken kan være ennå tidligere, dvs siste halvdel av 900-tallet (Schia, pers. medd.). I så fall blir de eldste gravene ved Clemenskirken samtidige med gravene på Haug.

2. Det var bare få unntak fra denne regelen. I Eidsivatingsloven (Robberstad 1964) står det følgende:

"Alle dei skal gravast i kyrkjegarden, som er skikka til det, og alle som ikkje er ubotamenn.

Um ein mann sårar seg sjølv, men tregar det han har gjort, og det vert vitnefast, og han går til skrifte, han kann gravast i kyrkjegarden, um han døyrr av det såret. Men um han sårar seg sjølv, med sitt vit, og ikkje tregar, då kann han ikkje gravast i kyrkjegarden.

Heller ikkje gridningar, trygd-brytarar, drottensvikarar, mordvargar, brennevargar, dømd tjuv, flugemenn, openberre ransmenn, og bannsette menn, og dei som døyrr i forbod fra den heilage kyrkja, og dei som tyner seg sjølve. Likeins dei som forkynner og fremjar rang trudom millom folk. Likeins openberre okerkarlar, og dei menn, eller born, som ikkje vert døyppte før dei døyrr. Desse skal gravast i flodmålet, for dei er alle ubotamenn og uskikka til å gravast i kyrkjegard. Vert ein slik gravlagd der, er han misgraven, og skal gravast upp att og førast ut or kyrkjegarden, og for dette skal bøtast 3 mark til biskopen."

Bemerkninger: "ubotamenn" er "fredlaus lovbrytar so mikkje kann få gjera upp straf-fi med å bøta pengar. Gridning og trygdbrutar er folk som bryt tilsagd fred. Mordvargar og brennevargar er folk som er utlæge for mord og eldspåsetjing. Flugemenn er leigde dråpsmenn." "Forbod frå den heilage kyrkja" er "ei åtgjerd som høyrer til kyrkjetukti". Okerkarlar" er "dei som er skuldigt i misleg økonomisk utnytting." "Flodmålet" er "øvste kanten av fjæra."

Litteratur

- Cinthio, H. The Löddeköpinge Investigation III. The Early Medieval Cemetery. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1977-1980.*
- Eide, O.E. *De toskipede kirker i Oslo. Et forsøk på redatering og opphavsbestemmelse med utgangspunkt i de siste utgravninger i Clemenskirken.* 1974.
- Gejvall, N.G. *Westerhus. Medieval Population and Church in the Light of Skeletal Remains.* 1960.
- Jansen, H. *The Franciscan friary in Svendborg in the light of the archaeological investigations of 1975-1980.* The Archaeology of Svendborg, Denmark. Vol. No. 3. 1985.
- Jørgensen, J. B. *De menneskelige skeletfund fra kirtegården ved den ældste kirke ved Brattahlid.* Manuskript.
- Krogh, K. 1978 Brattahlid. *Reallexikon der Germanischen Altertums kunde, Band 3, Lieferung 3/4.* 1978.
- Müller Vibe, I. H. *De glemte døde.* Foredrag holdt på Norsk Arkeologmøtes Symposium i Trondheim 1983. Redigert av Lars Stenvik. K. norske Vidensk. Selsk. Mus. rapp. Arkeologisk Serie 1984:1.
- Fra ættefellesskap til sognefellesskap. Om overgangen fra hednsk til kristen gravskikk. NAVF-rapport. 1989.
- Redin, L. *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör.* 1976.
- Robberstad, K. *Gamalnorske lovstykke.* 1964.
- Sandmo, A.-K Haug på Hadseløya - tradisjoner og forandringer i forhistorisk tid. *Hofdasegl* 33. 1988.
- Sellevold, B. J. 1988 Skjelettfunn og funnkontekst. *Gravskikk och Gravda*

- ta. *University of Lund. Institute of Archaeology Report Series No. 32.* 1988.
- Sellevoid, B.J. *Cranial nonmetric traits in the Norsemen from Tjodhilde's church.* 1979. Manuscript.
- Sellevoid, B.J. *Jernalderens Mennesker i Norge.* (rapport under forberedelse)
- Sellevoid, B.J., Hansen, U.L. and Jørgensen J.B. *Iron Age Man in Denmark. Prehistoric Man in Denmark Vol. III.* Nordiske Fortidsminder Serie B Nr. 8. 1984.
- Steffensen, J. *Knoglerne fra Skeljastadir i Þjórsárdalur.* Stenberger, M (red.). *Forntida Gårdar i Island.* 1943.
- Steinsland, G. *Antropologiske og eschatologiske problemer i norrøn religion.* 1989. (Prøveforelesning til dr. philos.-graden. Oslo).

DEBATT

LATENTE OG MANIFESTE SPOR

Jeg er glad for at Anders Andrén svarte på min oppfordring til å ta ovenstående bergrepet opp til debatt (Andrén 1989, Nordeide 1989). Det er beklagelig hvis min artikkel var så uklart formulert at det ikke gikk fram at det var *innholdet* i begrepene jeg var ute etter å diskutere. Ikke desto mindre tror jeg det er viktig at diskusjonen føres litt videre, fordi den rokker ved grunnleggende kildekritiske problemer ved det arkeologiske kildematerialet.

Det er et viktig poeng for Andrén, og også rent allment, at kildene er *sammenlignbare*. Spørsmålet er hva vi sammenligner og *hvorfor*. Andrén stiller noen krav for at arkeologisk kildematerialet skal være sammenlignbart (Andrén 1989). Det går bl.a. ikke å sammenligne mynt og spinnehjul, som representerer to ulike måter å forholde seg til en ting på. Det er ulik bakgrunn for hvordan de kom i jorden. Ettersom så store deler av den materielle virkelighet i middelalderen ikke er bevart, er det også vanskelig å sammenligne kvantitativt innom en enkelt funngruppe (ibid.) Hvis vi stiller disse kravene litt på spissen, vil konsekvensen være at et objekt kun er sammenlignbart med seg selv, og knapt nok det. Det er nemlig også avhengig av *hvem* som sammenligner - om det er produsenten, konsumenten eller arkeologen. Dette undergraver troverdigheten til ett arkeologisk kildemateriale. Tar vi konsekvensen av dette, kan vi legge ned arkeologi som vitenskap, eller vi kan gjøre som Zen-buddhisten og gjøre religion av det.

Jeg er imidlertid ikke så pessimistisk som Andrén. Aspektene "latent" og "manifest" kan være interessante aspekter å vurdere ved en arkeologisk kilde. Men jeg vil fortsatt hevde at disse aspektene bare er noen av mange andre kildekritiske aspekter vi må rette mot vårt materiale, og det er som oftest ikke de viktigste.

Hvilke sammenligningskriterier som er riktige å bruke er avhengig av hvilke spørsmål vi stiller og hvilket materiale vi jobber med. I min artikkel presenterte jeg en del eksempler basert på en kvantitativ analyse av arkeol-

ogisk massemateriale fra Folkebibliotekstomten. Jeg understreket i artikkelen at de konklusjoner som ble presentert var ren spekulasjon idèt de bygde på en ufullstendig analyse og ufullstendig materialgjennomgang. De var i hovedsak brukt som pedagogiske eksempler for å få fram mitt poeng: nemlig at massemateriale er "også velegnet til å studere sider ved rammestrukturen i samfunnet." (Nordeide 1989:46). De ulike funnenes sammenlignbarhet henger på at det innbyrdes i enhver funngruppe dannes et spredningsmønster som er spesifikt for hver funngruppe. Sammenholder en ulike utviklingstendenser, danner dette mønstre med konsekvenser for den historiske tolkningen. Dette mønsterets pålitelighet øker med kvantitet og representativitet.

Hvis vi f.eks. på Folkebibliotekstomten, eller en annen, stor bygravning, har rester etter en hel del metallstøping i de eldste fasene og ikke i det hele tatt i de yngste fasene, så betyr dette noe som ikke *nødvendigvis* har noe med kildekritiske forhold å gjøre, men er betinget av en historisk realitet. Vi har kanskje ikke full kontroll over hvor mye materialet som mangler, men det bevarte materialet kan ikke bortforklares. Uavhengig av deponeringsmåte må vi i nevnte eksempel kunne se det har forekommet støping av metall i den eldste tid, men at denne virksomheten opphører/flytter på et senere tidsrom.

Selv om ikke funngrupper som smeltedigler, beinavkutt, læravkutt, vevlodd, etc. etc. er umiddelbart sammenlignbare, og selv om de ulike objektene innom hver funngruppe kan skjule ulike deponeringsforløp, så er det en "helhet innskrevet" i de systematiske spredningsmønstrene. Jeg vil altså fortsatt påstå at å studere massemateriale alene kan gi selvstendige, viktige resultater. I tillegg må jeg understreke at den analysen som jeg presenterte i Meta 1989/1, ikke står alene, uten at den er bare én av flere analyser av gjenstandsmaterialet og bebyggelsen; kvalitative og kvantitative analyser. Det er også meningen å samstille gjenstandsmaterialet med bebyggelsen.

Andrén sier avslutningsvis at "Det jag bara inte förstår är på vilket sätt denna bearbetning skulle vara ett argument *mot* mina manifesta och latenta spår. Hela indelningen av fyndmaterialet i zoner bygger ju på en flerårig bearbetning av bebyggelsen, som i detta sammanhang får uppfattas som manifest. De manifesta spåren används alltså som en "tolkningsram" (..) för de latent massmaterialen!" (Andrén 1989:46).

Til dette er det minst to ting å si:

a) Ja, bebyggelsen utgjør skjelettet i *faseinndelingen* av Folkebiblioteks-tomten. Det gjør den fordi det er gode bevaringsforhold for tre på Folkebi-bliotekstomten, så konstruksjonsdelene representerer de elementene som kan gi beste holdepunkter for over- og underrelasjoner. Det er altså en helt pragmatisk årsak til at bebyggelsen har så stor betydning i faseinndelingen, ikke deres kildeverdi som "latent" eller "manifest".

b) Som skjelett i faseinndeling spiller bebyggelserestene en stor rolle for å skape en *relativkronologi* i materialet; noe som ikke må forveksles med en *tolkningsramme*.

Som kommentar til den angjeldende funnbearbeiding fra Folkebiblio-tekstomten sier Andrén også "I stället för rena kvantitativa bearbetningar skulle jag alltså vilja förorda andra typer av mer kvalitativa analyser, där fynden integreras med fyndsammenhengen, eller mer allmänt stratigrafien" (Andrén 1989:45). Dette reflektere også ulikt syn på masse materialet: personlig ville jeg i "funnsammenhengen" integrere både stratigrafi og det to-tale funnmaterialet. Slik jeg ser det, kan det være minst like viktig og opp-lysende å studere et funn utfra hvilke funn den er funnet sammen, som hvilken stratigrafiske kontekst det forekommer i. Ikke dermed sagt at dette gjelder for *alle* problemstillinger og materialgrupper.

Begrepende "latent" og "manifest" kan være fruktbare i noen sammen-henger, men den anvendelse som Andrén har gitt dem hittil er mer tilslørende enn klargjørende overfor det faktiske kildematerialet. Den frem-ste årsak til det, er at Andrén knytter dem til konkrete kildegrupper. Til tross for at han prøver å nyansere bruken av ordene, blir bygninger for ham "manifeste" og masse materialet "latent" (se f.eks. sitat over). I dette ligger en undervurdering av masse materialet og en overvurdering av bygninger som kilde til historisk kunnskap.

Sæbjørg Walaker Nordeide

Trondheim

Litteratur

Andrén, A. Spåren förskräcker? *META* 1989: 2.

Nordeide, S.W. Betente spor. *META* 1989:1.

I VIDARS FOTSPÅR

Jag har med stort intresse läst Sæbjørg Walaker Nordeides kommentar till mitt svar (Andrén 1989) på hennes första debattinlägg (Nordeide 1989), rörande latent och manifesterade spår. I huvudsak gäller dessa kommentarer den kritik som jag riktade mot hennes Trondheimsexempel i det första inlägget. Och för att inte leda diskussionen för långt från de ursprungliga problemen vill jag här bara helt kort komma med några förtydliganden:

1. Jämförbarhetens gränser. Nordeide hävdar att jag är för pessimistisk inför möjligheten att jämföra fynd med varandra. Naturligtvis menar jag att vi måste göra jämförelser - det är själva grunden för arkeologin - men alla jämförelser är inte lika meningsfulla. Och så länge Nordeide inte presenterar ytterligare argument för sina sammanställningar ställer jag mig lika skeptisk som tidigare till jämförelserna. Förhoppningsvis kan vi återkomma till frågan sedan slutrapporten om Trondheim publicerats.

2. Bebyggelse som tolkningsram. Enligt Nordeide är användningen av bebyggelsen i fyndanalysen enbart pragmatisk och inte en metod att använda de "manifesterade spåren" som en tolkningsram. Så vitt jag kan se går hon dock ett steg längre, därför att zonindelningen är knuten till en klar uppfattning av de i sig anonyma träkonstruktionerna. Zonindelningen förhåller sig till ett "strete", till "bakgårder" och till ett "havneområde", det vill säga till begrepp, som visar att området redan är insatt i en tolkningsram.

3. Mönster för att överskrida källkritiska problem. Ett genomgående tema i Nordeides båda inlägg är att man kan argumentera mot en rad källkritiska invändningar om resultatet är systematiskt eller framträder i ett mönster. Jag ställer mig positiv till själva tanken - som jag också har använt för egen del - men metoden fordrar att man tar ställning till en rad frågor: Vilket underlag har en undersökning? (det är jämförbarheten som spökar här igen). Hur skiljer vi systematiska resultat från osystematiska? Hur definierar vi mönster i förhållande till "icke mönster"? Och vilka förhållanden

ska ett eventuellt "systematiskt mönster" relateras till? Den avslutande frågan knyter sig till den sista punkten som jag tänker beröra här, nämligen:

4. Den historiska realiteten. Nordeide återkommer flera gånger i sina inlägg till att massmaterialen kan användas för att spåra en "historisk realitet" eller för att belysa "aspekter av generell og overordnet betydning". Även om vi här bortser från att begreppet "historisk realitet" i sig är ett kunskapsteoretiskt problem kvarstår frågan vilken "verklighet" Nordeide är ute efter. Så vitt jag förstår söker hon efter det vi i bred mening kan kalla "stadens liv", det vill säga klassiska frågor om hem, hushåll, handel och hantverk. Och problemet är om de systematiska mönster som hon har spårat omedelbart kan knytas till denna "verklighet", eftersom det finns andra punkter i fyndmaterialens "historia" som kanske är mer avgörande (jfr Sollis presentation av den "tafonomiska processen", Solli 1989 s 89 ff). Liksom tidigare (Andrén 1986) vill jag här peka på att en avgörande nivå kan vara själva hanteringen av avfall. Och det är en nivå som inte behöver vara en mekanisk avspiegling av t ex produktionen.

För att göra denna ståndpunkt lite tydligare vill jag ta hjälp av Snorre Sturlasson. Snorre ger i sin Edda en fyllig beskrivning av jordens undergång, Ragnarök, då gudarna utkämpar den sista striden med Fenrisulven. Snorre skriver att sedan Fenrisulven dödat Oden så "skyndar Vidar fram och stiger med ena foten på ulvens underkäke. På den foten har han den skon som det har samlats till i alla tider: det är de remsor som man skär ut ur skorna vid tårna eller hälarna; därför skall man kasta bort de remsorna, om man vill komma asarna till hjälp" (Snorres Edda s 82 f). Snorre beskriver med andra ord hur depositionen av läderavfall hade en religiös innebörd. Det finns inget i Snorres beskrivning som tyder på att detta handlingsmönster upphörde med det "officiella religionsbytet", vilket betyder att föreställningen om Ragnarök kan ha styrt depositionen av läderspill långt in på 1200-talet. Liknande "mytologiska faktorer" kan även ha förekommit i samband med metallhantverk, eftersom smeden var en central gestalt i nordisk mytologi.

Med andra ord: Deponerat avfall förutsätter naturligtvis existensen av det aktuella hantverket, men avsaknad av avfall behöver inte innebära motsatsen och omfattningen av hantverket framgår inte direkt av avfallens

omfång, eftersom depositionen i sig är en "historisk realitet" som kräver sin förklaring. Med exemplet från Snorres Edda vill jag visa att en viktig sida i denna "depositionsverklighet" är intentionaliteten (det manifesta kontra det latent) och att denna aspekt inte bara gäller byggnader utan också föremål och avfall.

Anders Andrén
Lund

Litteratur

- Andrén, A. 1986 I städernas undre värld. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. 1986.
- Andrén, A. Spåren förskräcker? *META 1989* :2
- Nordeide, S. W. Betente spor. *META 1989* :1.
- Solli, B. Dyrebein. Problemer og muligheter omkring et arkeologisk kil demateriale. *Varia - Universitetets Oldsaksamling 18*. 1989.
- Snorres Edda*. Översättning och inledning av Björn Collinder. 1970.

EN TREDJE VÄG FÖR DEN ARKEOLOGISKA UTSTÄLLNINGEN

Det finns anledning att börja diskutera de arkeologiska utställningarna ur en synvinkel som utgår från museernas totala kunskapsinnehåll. I denna artikel diskuterar jag därför inte i första hand ett bestämt innehåll, utan presenterar i stället en form genom vilken innehållet skall kunna föras fram.

Ingen är idag nöjd med den arkeologiska utställningen. Missnöjet drabbar främst de sk basutställningarna.

Dagens arkeologiska utställningstradition börjar med utställningen *10 000 år i Sverige*, som kom år 1943. Om man vill börja med den och det menar jag är nödvändigt, är det också nödvändigt att bli medveten om dess historia totalt sett. Den arkeologiska utställningen har en historia före *10 000 år i Sverige* och har genomgått en utveckling efter denna. *10 000 år i Sverige* är emellertid vattendelaren.

Kritiken mot arkeologiska utställningar är vanligen att de bygger på ett snävt inomvetenskapligt tänkande som inte appellerar till en större allmänhet, och att besökarna därför saknar infallsvinklar till dess innehåll. Vetenskapligheten skulle m a o vara ett hinder för förståelsen. Motsatt kritik riktas mot de nyaste utställningarna som anses vara för ytliga och endast fungera som kulisser.

Kritiken kan verka motstridande om man inte känner till den nuvarande arkeologiska utställningstraditionens förhistoria. Men har man sambandet mellan framväxten av vetenskapen arkeologi och den arkeologiska utställningen klar för sig framstår tankarna bakom och därmed dagens situation tydligare.

Det förslag jag kommer att presentera förutsätter en snabb introduktion i den utveckling den arkeologiska utställningen har genomgått.

Motiven för att bygga upp arkeologiska samlingar under 1800-talet var klart vetenskapliga. Samlingarna och forskningen förutsatte varandra. Fornforskningens empiriska inriktning gjorde samlingarna till verkstäder för forskningen. I dessa utvecklades först kronologin och sedan typologin som arkeologiska metoder. Utställningen följde och berodde av de vetenskapliga landvinningarna. Som metod var typologin färdigutvecklad kring sekelskiftet. Därefter finputsades den bara i en allt mer stelrande stilarkeo-

logi. (fig.1)

Utställningen som vetenskapligt instrument har inte vidareutvecklats under 1900-talet. Snarare kan man säga att dödsstöten kom med utställningen *10 000 år i Sverige*.

10 000 år i Sverige var en tillfällig utställning som fick betydelse långt utöver det vanliga för en sådan genom att den blev modellgivande för läns museernas uppställningar under deras uppbyggnadsperiod på 1940- och 50-talen. Men vilken var anledningen till att den kunde få en sådan verkningkraft? I vilken situation tillkom den?

Världskrig, evakuerade samlingar, större utställningslokaler som skulle tas i bruk i en ny museibyggnad, en ny generations museitänkande som skulle uttryckas i form, en statlig decentraliseringspolitik som hade resulterat i landsantikvarieinstitutionen 1939 med läns museerna och fornminneslagen 1942 med fyndfördelningsinstrumentet.

Statens historiska museum hade utomordentliga möjligheter att profilera sig och med Sigurd Curman i spetsen också viljan och kraften att göra det. I den rådande situationen med ett Eruopa i krig framställdes en beredskapsutställning som på grundval av forskningsstatus gav en samlad bild av Sveriges forntid.

I ett tal i anslutning till invigningen 1943 formulerade Sigurd Curman intentionen:

"Vi vilja (...) söka gagna de folkbildande syften vilka vi se såsom en av museets huvuduppgifter, Vår förhoppning är alltså, att Historiska Museet hädanefter för allt större och talrikare skaror av intresserade medborgare ur alla åldrar och stånd skall få tjäna både som kunskapskälla och vederkvickelse." (Fig 2)

Pressen lovordade utställningen. Särskilt de tekniska lösningarna drogs fram. I Svenska Dagbladet skrev Gotthard Johansson:

"Det är modern utställningsteknik, prövad i de senaste årens många experiment inom- och utomlands, som gett impulserna till denna nydaning, vars klart i ögonen fattade mål varit att få föremålen att tala."

Utställningen betydde genomslag för folkbildningstanken på bred front. För första gången fick någon annan än en arkeolog inflytande över den arkeologiska utställningens utformning. Arkitekten gjorde sin entré i utställningen och tog rummet och montrarna i besittning. I det tidigare ve-

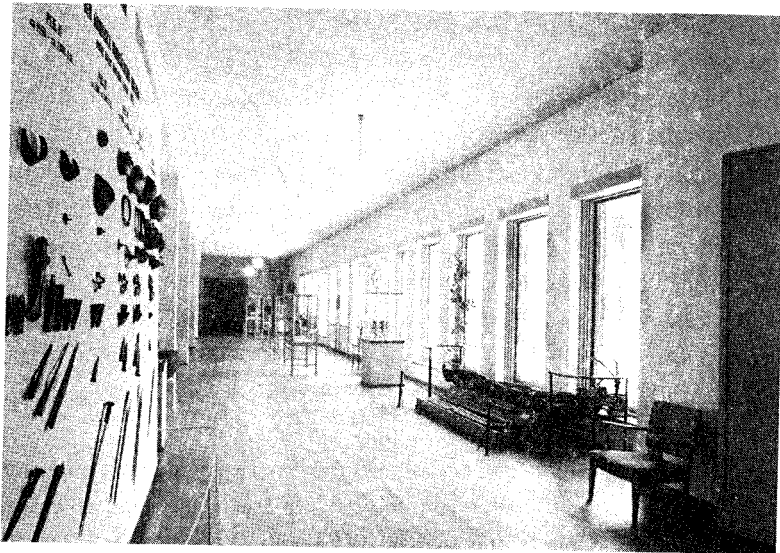
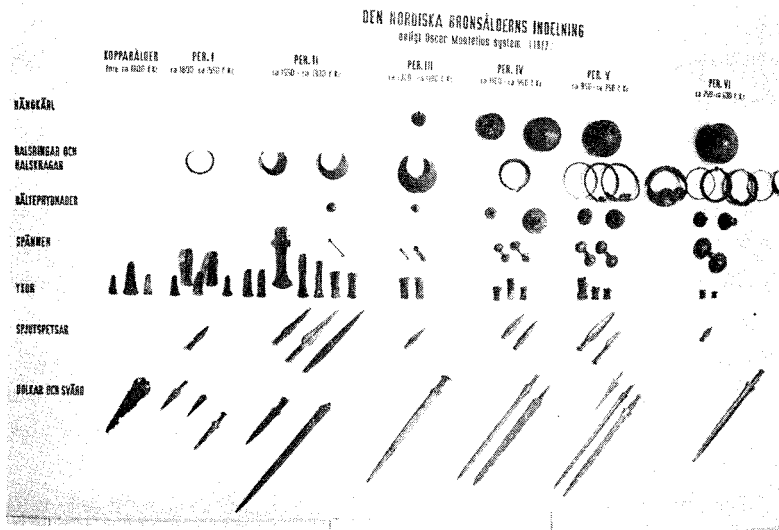

Fig. 1. Bronsåldersdelen i utställningen *10 000 år i Sverige* på SHM med infälld kronologisk /typologisk översikt enligt Oscar Montelius system. Foto ATA.

tenskapliga arbetet, i metodutvecklingen, hade innehållet givit formen. Den avancerade tekniken i denna utställning inramade innehållet men den motsvarades inte av ett parallellt avancemang på innehållssidan och framför allt avhänge inte innehåll och form längre direkt av varandra. De delade i stället lag.

Arbetsuppdelningen mellan arkeologer och arkitekt fungerade kanske för *10 000 år i Sverige*, men den delningen mellan innehåll och form och föremålsselekteringen, som var tänkt som ett stöd i förmedlingen av kunskap, blev tvärtom olycklig för den fortsatta utvecklingen. Arkeologen övergav utställningen som vetenskapligt arbetsredskap. *10 000 år i Sverige* var en tillfällig utställning som blev stående. Som beredskapsutställning i folkbildningens tjänst var den förebildlig år 1943, men för den fortsatta utvecklingen blev den omöjlig, när den nationella känsla som bar upp den inte längre hade förankring vare sig i arkeologen/museimannen eller besökaren.

Med bas i traditionen från *10 000 år i Sverige* har vi idag fått två ytterlighetsformer av utställningar, den ena är *kronologi/typologiutställningen*, den andra *kulissutställningen*. Den senare är nu i hög grad på modet. Enligt min mening kommer ingen av dem att kunna överleva i sin nuvarande form. Det utbildningssamhälle vi lever i, eller åtminstone hoppas på, ställer helt andra och betydligt kunskapsstärkt krav på museerna. För att kunna ge sammanhangsförståelse fordras tillgång till den arkeologiska kontexten. Och den kräver många ingångar. Dagens samhälle är heller inte betjänt av de bundna värderingar som de nuvarande basutställningarna representerar. Det gäller både vetenskapssyn och samhällssyn.

Det krävs en tredje väg, en ny utställningsform - med de två förra avser jag kronologi/typologi - respektive kulissutställningen - som tillåter mångfald i både vetenskap och värderingar och som har en konstruktion som gör det möjligt att förena kontinuitet och förnyelse.

För 10 år sedan trodde jag att om man fick fram en sammanfattning som låg så nära forskningsfronten som möjligt skulle det garantera en aktuell utställning. Med den erfarenhet jag nu har, efter att i mellantiden ha arbetat med arkeologiska basutställningar, menar jag att problemet kan lösas endast om man klarar av att bygga in flexibiliteten i själva utställningen. Målet är att det som är av intresse för en enskild individ eller generellt har

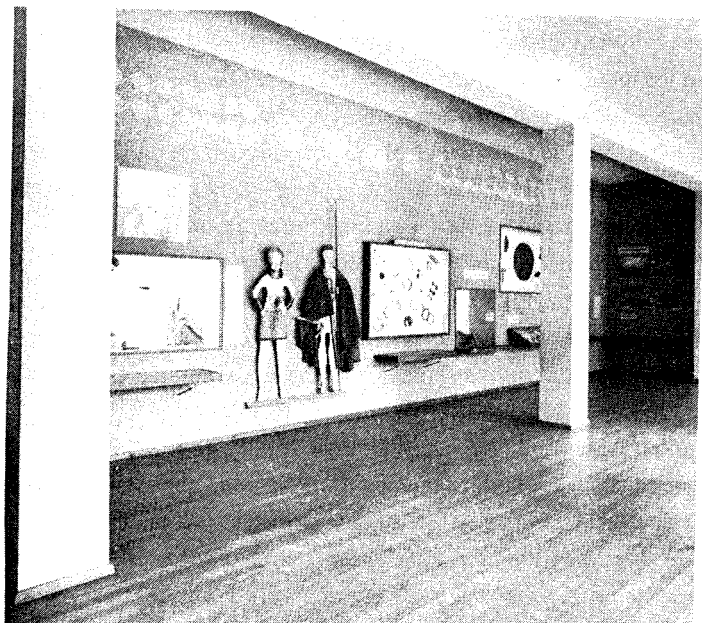

Fig.2. Bronsåldersparet ovan i utställningen 10 000 år i Sverige har fått många ättelägg-
gar. De infällda figurerna härrör från utställningen Sten och guld ur Västergötlands jord
på Läckö slott 1970. Foto ATA.

aktualitet i tiden, skall kunna tas fram när det efterfrågas.

För detta krävs en lösning som gör det möjligt att både värna om den historiska kontinuiteten och bejaka subjektiviteten. Jag tror mig ha funnit en sådan lösning i det jag kallar *faktasamling* och *idétorget*.

Detta är något annat än det man i dag konventionellt förstår med basutställning. De i den inbyggda polemerna renodlas var för sig i faktasamlingen och på idétorget. En del av tankegångarna i den gamla studiesamlingen, som försvann på 1960-talet, återkommer i faktasamlingen, men nu i ett vidare syfte och med ett bredare innehåll. I denna är det inte det eventuellt spektakulära i rumsuppfattningen som satsningen gäller, utan innehållet, som skall öppnas för många syften, också egenaktiviteter; vara den kunskapsträdgård som museet bjuder besökaren att vandra in i och ta för sig av.

Varken faktasamlingen eller idétorget är stillastående. Den förra har ett vilande innehåll som fylls på undan för undan. Idén bakom faktasamlingen är att det totala källmaterialets alla kategorier, också de skriftliga, i högre grad skall göras tillgängliga för besökaren, dels för att tjäna utbildnings-samhällets olika behov, dels för att göra enskilt sökande på vetenskaplig grund möjligt. Bakom detta senare ligger inte ett elitistiskt tänkande, utan det är snarare ett försök att låta den intresserade besökaren själv plocka de önskade frukterna i kunskapens trädgård.

Idétorget är rörligare, vad innehållet angår. Som utprövningslokal för nya tankar fylls och töms det ideligen. Idétorget är utrymmen för växlande utställningar. Det är spelplatsen både för arkeologens metodutvecklande arbete och arkitektens och arkeologens gemensamma provningar i kunskapsvisualisering. Arbetet på idétorget tjänar både utvecklingen av arkeologin och förmedlingstekniken. Möjligheterna är här obegränsade. De har bara de begränsningar som lokalen och individens förmåga sätter.

Faktasamlingen bygger på accepterat vetande inom arkeologi. Dess uppbyggnad gör arkeologins historia synlig genom att den rekonstruerar och redovisar vetenskapliga landvinningar i tidsföljd. Det subjektiva i faktasamlingen är det sätt den rekonstruerande arkeologen lyfter fram de inbördes förhållanden som finns mellan samling, vetenskap och samhälle. Faktasamlingen är en kombination av utställning och arkiv och man orienterar sig i den som ett bibliotek.

Detta är en utställningsform av ny karaktär. Det nya ligger inte i rummet utan i innehållet. I innehållets art och strukturering. Stora delar av innehållet är hämtat ur enheter som i tidigare museala sammanhang har varit separerade och legat i mindre tillgängliga zoner såsom arkiv, magasin, studiesamling och bibliotek. Innehållet ryms i fasta montrar av klassisk karaktär, lösa kombinerbara montrar, skärmar och skåp. Faktasamlingens användning förutsätter antikvariens direkta medverkan. Det sker dels genom en fast bemanning av generalister, dels genom ett jourssystem, som går på omgång bland specialister inom olika områden, t ex stenålder, osteologi och konservering. Att faktasamlingens generella brukbarhet är helt beroende av de tekniska lösningarnas kvalitet behöver kanske inte understrykas.

Faktasamlingen är i första omgången en rekonstruktion av den arkeologiska vetenskapens landvinningar. Vid uppbyggnaden av den är det arkeologen som underordnar sig gällande vetenskapssyn i varje tid och som med hjälp av bevarade uppställningar och rekonstruktioner från samtida avhandlingar o l försöker framställa tidigare gjorda kunskapsöverringar. Det är varje gång vetenskapen går över en tröskel in i ett kunskapsrum, som detta skall visualiseras. När rekonstruktionerna väl är gjorda är det från idétorgets produktioner och genom nya avhandlingar som ny kunskap i klassificerad form tillförs samlingen.

I den andra omgången är det besökaren som väljer. I faktasamlingen kan han/hon göra det mer aktivt än i tidigare utställningar eftersom den till stor del består av rörliga enheter som han/hon själv tar initiativet till att få sammanförda för att på egen hand fördjupa sig i sin fråga, här bedriva självstudium.

Faktasamlingen byggs på med material från idétorgets utställningar. Genom att de tar upp ämnen som behandlar det arkeologiska materialet ur olika aspekter öppnas för nya ingångar till materialet och därmed klassificeringar på nya ledder. Genom klassificeringarna auktoriseras nya material som sedan överförs till faktasamlingen. Genom att existensiella frågor görs till ämnen för tema utställningar kan det komma att bli möjligt att komma åt och klassificera också det abstrakta tankeinnehåll som ligger vilande i den arkeologiska kontexten.

Faktasamlingen bygger på vetenskapssamhällets gällande syn i varje tid;

på subjektiva val som blivit kollektiva sanningar. Men sådana håller inte heller beständigt. I tider av paradigmskiftet kan dessa på nytt komma att ifrågasättas, inte bara i delar utan också i sin helhet, som system. Det är vad som händer i dag. Då kan det vara fruktbart att vända tillbaka till utgångspunkten för valen och undersöka betingelserna för dem. I faktasamlingen finns alltid trådar bakifrån som kan dras fram.

När jag gör utställningar för idétorget är det min förståelse av ett fenomen jag torgför. Som utställare handlar jag både som vetenskapsman och samhällsmedborgare. I denna funktion är jag själv mitt bästa redskap. För att utställningen skall bli lyckad krävs inte bara att jag vet arbetets mål, utan också att jag känner mig själv. Det går inte att gömma sig bakom en stum objektivitet. Det går överhuvudtaget inte att agera inom en stum kunskapsstruktur.

Den tredje vägens arkeologiska utställning tar fasta på att förmedla sin vetenskaps totala kunskapsinnehåll. Den gör det genom att visa sammanhangen, föremålen i sin kontext, i den vetenskapliga verkligheten, som de tankeskapelser de är, och i den följd de blivit till. Faktasamlingen bygger på den arkeologiska idé- och forskningshistorien. I så måtto är den klart traditionsbevarande men bör genom medvetenheten om traditionen också kunna verka aktivt frigörande. I motsats till existerande basutställningar konserverar denna utställningsform inte enbart en värdering åt gången. Möjligheterna i faktasamlingen ligger i att besökaren får tillgång till arkeologens kunskapsbank och kan pröva den. Faktasamlingen som namn understryker den stabilitet som ligger i kontinuiteten: i den kontinuerliga tillväxten, tillgången till historiens långa lopp och möjligheten till överblick.

Faktasamlingens legitimering ligger i att besökaren skall kunna ta del av dess material på egna premisser. Idétorget är arkeologens spelplats för tolkningen av arkeologiskt material såsom det uppfattas i dag.

Den modell som ovan skisserats är kanske bara möjlig i ett land som vårt med bevarade samlingar från en lång sammanhängande fornforsknings-tradition som går tillbaka ända till 1600-talet.

Inga Lundström
Stockholm

KAOS I HUVET PÅ

Antagligen vet varken Jes Wienberg (cf. META 1989:3) eller jag vad som menas med kaos. Vi tror emellertid båda att vi vet det, och vi har båda bildat oss en uppfattning om kaosforskning och humanistisk forskning. Min version (vision ?) ser ut så här.

Till skillnad från Jes Wienberg tror jag att "kaos" inte betyder kaos utan det precis motsatta. Den experimentella och teoretiska naturvetenskapen håller på att konstruera ett matematiskt språk för att exakt beskriva vad som händer i kaos. Detta språk innehåller attraktorer, fraktaler (fig. 3 i Jes Wienbergs artikel är ett dåligt exempel, bilden på omslaget är ett bra), bråkdelar av dimensioner m.m. Kaosforskningen letar ordning i kaos. Metoderna är icke-linjär algebra och datamaskinsimulering. I linjär algebra adderas en 5 meter lång kedja till en 7 meter lång med resultatet en 12 meter lång kedja. I icke-linjär algebra adderas effekten av en sup intagen av en bilförare till effekten av en medicin intagen av samme förare till resultatet när han skall köra bil.

Om en arkeolog kör sin fyllda skottkärra uppför en ramp (cf. min artikel i META 1989:2) går det utmärkt att exakt mäta och beskriva var två gruskorn i skottkärran ligger i förhållande till varandra. När arkeologen tippar kärran går det däremot inte att beräkna exakt var gruskornen kommer att ligga i förhållande till varandra i dumphögen. Skottkärran som töms är ett exempel på ett kaotiskt förlopp i kaosforskningens mening. Det går att förutsäga att allt grus kommer att lägga sig under kärran i en mer eller mindre konisk hög, men det går inte att beskriva vad som händer inuti den kaotiska strömmen av otaliga gruskorn från kärran ner i dumphögen. Ett enskilt gruskorns väg kan inte beskrivas. Det kan inte heller en vattendroppe i en strömvirvel, eller en ångbubbla i en kittel, eller ett stycke stål i en svetsskarv.

Fram till dess att unga fysiker och andra på främst amerikanska universitet började leka med datamaskiner och intill dess tämligen kuriösa grenar av matematiken hade naturvetenskaperna resignerat inför denna sortens kaotiska förlopp. Så är det inte längre. Gränsen för det kaotiska håller på att flyttas. Stora och hitintills kaotiska delar av verkligheten håller på att mutas in och ordnas av naturvetenskaperna. Kaos är ordning i oförutsebara processer.

Denna syn på kaosforskningen har inte lett mig till att bli optimistisk och entusiastisk. Tvärtom tycker jag mig i kultur- och forskningsdebatten ha anat att kaosforskningen på sina håll ses som naturvetenskapernas största och hitintill förnämsta bidrag till den humanistiska forskningen. Tanken är både fascinerande och skrämmande såsom det mesta av naturvetenskap.

En historisk process består av många människors tankar och handlande. Den är ett kaotiskt förlopp bestående av otaliga oförutsebara händelser, ungefär som var och en av oss inte kan förutse våra liv. Men ändå, någon slags ordning finns det i detta kaos. Feodalsamhällets uppkomst beror naturligtvis inte på stigbygeln utan på att många människor var för sig och på otaliga sätt påverkande varandra tillsammans handlade i ungefär samma riktning. Riktningen är inte förutsebar som för gruset i skottkärran, men i efterhand går det att se den ändå. Kan kaosforskningens modeller för ordning i kaotiska förlopp beskriva en historisk process?

Systemanalys, katastrofteori, behaviourism, sociobiologi....Nästa försök att förklara historiska processer kommer att göras med hjälp av kaosteori. Skall vi hoppas, att det kommer att lyckas att fånga den mänskliga skaparförmågan och variationen i en naturvetenskaplig beskrivning bestående av matematiska algoritmer och bilder på datamaskinskrämar? Jag både värjer mig mot tanken och attraheras av den.

Jag har här satt in kaosforskningen i ett mera negativt perspektiv i förhållande till den humanistiska forskningen än Jes Wienberg har gjort i sin artikel. Jes Wienberg avslutar sin artikel med att fråga, varför kaos är i tiden just nu. Det tror jag beror på en förväxling mellan kaos och kaosforskning. Det förra är i tiden kanske just av de skäl som Jes Wienberg anför. Den senare är i tiden såsom det just nu aktuella av mänsklighetens ständiga försök att med mekaniska och matematiska medel försöka förstå och behärska sin omgivning. Andra försök i tiden är genmanipulering, fosterdiagnostik och organtransplantation.

Ariman är kaos, Ormus är kaosforskning. Vem är den humanistiska forskningen?

Stig Welinder

Uppsala

KAOS I KAOSFORSKNINGEN?

Er der kaos i kaosforskningen eller blandt dens fortolkere? Stig Welinder har nu skrevet sin version af kaos og kaosforskningen, som skulle afvige fra min. Desværre, bortset fra nogle ord om feudalismen, må jeg nok skuffe både META's læsere og Welinder selv: Vi er faktisk enige!

Hensigten med "Kaos i tiden" var at præsentere et nyt forskningsfelt, pege på nogle mulige konsekvenser for studiet af fortiden og gerne lokke til egen læsning. Welinder vælger andre eksempler og kan derfor rekonstruere et andet billede af kaosforskningen. Den viser nemlig et bredt spektrum af idéer, som synes indbyrdes modstridende. Her findes både en opløsning af de store mekaniske forklaringsmodeller og forsøg på at udvide forklaringerne til det endnu uforklarlige, til det uforudsigelige, altså til kaos. Kaosforskningen vakler således mellem at acceptere det kaotiske, tilfældigheden, og at søge et nyt kosmos, en matematisk harmoni, hvor alt kan forklares. Personligt finder jeg det første alternativ mest attraktivt - mest humant. Men uanset valget bliver kaos og kaosforskningen af betydning for studiet af historien. Derfor entusiasmen.

Humaniora færdes mellem kaos og kosmos, mellem uorden og orden: Klio mellem Skylla og Karybdis?

Jes Wienberg
Lund

Protokoll fört vid medeltidsarkeologiska föreningens årsmöte 27/2 1989

1. Årsmötet förklarades vederbörligen utlyst.
2. Lars Ersgård valdes till mötesordförande.
3. Henrik Klackenberg valdes till mötessekreterare.
4. Aina Mandahl valdes till justeringsperson.
5. Revisionsberättelsen lästes upp och styrelsen beviljades ansvarsfrihet för föreningens ekonomi 1988.
6. Mats Anglert avgick ur styrelsen. Enligt valberedningens förslag invaldes Peter Carelli såsom ordinarie styrelsemedlem och Anders Jonasson såsom suppleant.
7. Barbro Sundnér ersattes av Anders Ödman i valberedningen.
8. Lars Ersgård informerade om det kommande årets haften. Diskussion.
9. Årsmötet avslutades.

Vid protokollet:

H. Klackenberg
Henrik Klackenberg

Justeras:

Aina Mandahl
Aina Mandahl

KALLELSE

**MEDELTIDSARKEOLOGISKA FÖRENINGEN
HÅLLER ÅRSMÖTE FREDAGEN DEN 30
MARS, 1990.**

TID: 15,00

**PLATS: ARKEOLOGISKA INSTITUTIONEN,
KRAFTSTORG 1 LUND.**

VÄLKOMNA!

META **MEDELTIDSARKEOLOGISK TIDSKRIFT**

META:s styrelse/huvudredaktion

Peter Carelli
Lars Ersgård
Henrik Klackenborg
Aina Mandahl
Mats Roslund

suppleanter:
Anders Jonasson
Karna Jönsson
Märit Thurborg

META:s omslagsbild: Christina Borstam, Lund,

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1989 kr 75:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidsskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen, Lunds universitets historiska museum, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT		1
<i>Jan Brendalmo</i>	Fra gavegiver til lovgiver - En diskusjon om legitimitet i statsdannelseprocessen, med vekt på de tidlige byerne	2
<i>Berit Sellevold</i>	Gravskikk i en brytningstid; haug på Hadseløya	18
DEBATT		
<i>Sæbjørg W. Nordeide</i>	Latente og manifeste spor	37
<i>Anders Andrén</i>	I Vidars fotspår	40
<i>Inga Lundström</i>	En tredje väg för den arkeologiska utställningen	43
<i>Stig Welinder</i>	Kaos i huvet på	51
<i>Jes Wienberg</i>	Kaos i kaosforskningen	53
Årsmötesprotokoll 1989		
Kallelse till årsmöte 1990		